

ΓΛΩΣΣΙΚΟΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

(6ος - 5ος αι. π.Χ.)

Είναι γνωστή η συμβολή της αρχαίας Ελλάδας στην εξέλιξη του Δυτικο-ευρωπαϊκού πολιτισμού. Η επιστήμη της γλώσσας συγκαταλέγεται ανάμεσα σ' εκείνους τους τομείς, που η οφειλή-τους στην οξυδέρκεια του αρχαίου Ελληνικού πνεύματος υπήρξε ιδιαίτερα μεγάλη. Γι' αυτό, το θέμα των γλωσσικών προβληματισμών στην κλασική (κυρίως) αρχαιότητα έχει απασχολήσει πολλούς μελετητές¹. Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια σημαντική αύξηση του ενδιαφέροντος για την ιστορία της γλωσσολογίας και ειδικότερα όσον αφορά την κατάσταση της μελέτης της γλώσσας στην αρχαία Ελλάδα². Πολλά κρίσιμα προβλήματα (όπως π.χ. η αυθε-

1. Ιδιαίτερα κατά τα τέλη του 19ου — αρχές του 20ού αι. (κυρίως στη Γερμανία), αλλά και αργότερα· σήμερα δεν θα βρούμε σχεδόν μελέτη πάνω σε προβλήματα της γλωσσικής επιστήμης στην αρχαία Ελλάδα, στην οποία να μη γίνεται αναφορά — είτε ρητή, είτε έμμεση — στα «κλασικά» πια έργα σ' αυτό τον τομέα, όπως Η. Steintal, *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern*. Berlin 1863 (2η εκδ. αναθεωρημένη 1890-91, επανεκδ. Bonn 1961)· Η. Diels, *Die Anfänge der Philologie bei den Griechen*. *Neue Jahrbücher für das klassische Alterum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik*. Bd. 25, 1910. R. Pfeiffer, *History of Classical Scholarship*. Oxford 1968· R. H. Robins, *Ancient and Mediaeval Grammatical Theory in Europe*. London 1951, κ. ά. Στη Σοβιετική Ένωση μ' αυτά τα θέματα, καθώς και με γενικότερα προβλήματα του αρχαίου Ελληνικού πολιτισμού, ασχολήθηκαν, μεταξύ άλλων, οι γνωστοί Ρώσοι επιστήμονες Σ. Γ. Λουριέ, Α. Φ. Λόσεβ και ιδιαίτερα ο Ι. Μ. Τρόνσκι (βλ. τη βιβλιογραφία).

2. Βλ. π.χ. D. M. Schenkeveld, *Studies in the history of Ancient Linguistics*. *Mnemosyne* v. 43 (1990), v. 37 (1984), v. 35 (1982)· V. Di Benedetto, *At the origins of Greek Grammar*, *Glotta* 68 (1990), καθώς και τα παλιότερα άρθρα-του (1973, 1958) για το ίδιο θέμα· R. Harris & T.J. Taylor (ed.) *Landmarks in Linguistic Thought: The Western Tradition from Socrates to Saussure*. London 1989· D. J. Taylor (ed.) *The History of Linguistics in the Classical Period*. Amsterdam 1987· *Historiographia Linguistica* 13, N1/2 (1986) — αφιέρωμα στην ιστορία της γλωσσολογίας κατά την αρχαιότητα· W. Belardi, *Filosofia, grammatica e retorica nel pensiero antico*. Roma 1985 (βιβλιοκρ. L. Zgusta 1988)· D. Gambarara, *Alle fonti della filosofia del linguaggio: «Lingua» e «nomi» nella cultura greca arcaica*. Roma 1984 (βιβλιοκρ. F. Létoublon 1988)· J. Pinborg, *Classical antiquity: Greece*. (στο T. Sebeok,

ντικότητα και η χρονολόγηση της *Τέχνης Γραμματικής* του Διονυσίου του Θρακός, η εκτίμηση του ρόλου και της συμβολής [των Αλεξανδρινών φιλόλογων στην αυτονόμηση των γλωσσικών σπουδών, η χρονολόγηση της εμφάνισης της Γραμματικής ως ανεξάρτητου κλάδου του επιστητού κ.ά.) επαναπροσδιορίζονται και επανεξετάζονται εν όψει καινούριων δεδομένων ή από καινούρια οπτική γωνία· γίνεται αναθεώρηση ακόμα και των ίδιων των μεθοδολογικών αρχών που πρέπει να καθοδηγούν τον μελετητή της ιστορίας της γλωσσολογίας.

Κατά τη διαπίστωση του Ντ. Τέιλορ¹, «η παραδοσιακή άποψη της ιστορίας της γλωσσικής επιστήμης δέχεται στις μέρες-μας έντονη κριτική και αναθεώρηση», και δεν είναι λίγοι εκείνοι που «αμφισβήτησαν την εγκυρότητα και την ακρίβεια των παραδεδομένων αντιλήψεων σχετικά με την πρώιμη ιστορία της γλωσσολογίας». Γίνεται λόγος μάλιστα για «καινούριο ιστοριογραφικό μοντέλο της αρχαίας γλωσσικής επιστήμης» που πάει να αντικαταστήσει το παλιό. Βέβαια, «δεν έχει ακόμα οριστικοποιηθεί, ούτε έχει λάβει μια ολοκληρωμένη έκφραση μέσα από την επιστημονική βιβλιογραφία»², αλλά ούτε και είναι γενικώς - από όλους και εξολοκλήρου— αποδεκτό³. Πάντως, υπάρχει μια έκδηλη τάση «να ξαναμελετηθεί σοβαρά από την αρχή η ιστορία της γλωσσικής επιστήμης κατά την κλασική αρχαιότητα» και που ίσως η τελική κατάληξή-της θα είναι «το να ξαναγραφεί από την αρχή (*rewriting*) η ιστορία της γλωσσολογίας της κλασικής περιόδου»⁴.

Μολονότι η παρούσα μελέτη δεν στοχεύει σε τόσο ριζοσπαστικά αποτελέσματα, εντούτοις επιχειρεί και αυτή να «ξανα-εξετάσει»⁵ την κατάσταση της γλωσσικής επιστήμης στην αρχαία Ελλάδα, βασικά κατά τον 5ον αι. π.Χ. Σκοπός-της — να εντοπιστούν εκείνα τα στοιχεία, μέσα από τα οποία αρχίζει να διαφαίνεται αγνά το ενδιαφέρον για τη γλώσσα χάρη

ed., *Current Trends in Linguistics* v. 13 (1975): *The Historiography of Linguistics*, κ. ά., για να αναφερθούμε μόνο σε μερικές από τις πιο πρόσφατες και γενικότερου χαρακτήρα μελέτες σ' αυτό τον τομέα.

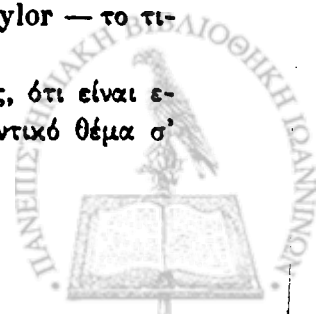
1. D.J. Taylor, Rethinking the history of language science in classical antiquity. *Historiographia Linguistica* (στο εξής *HL*) v. 13 N 2/3 (1986), 175.

2. όπ. παρ., σ. 190.

3. Βλ. π.χ. το βιβλιοκριτικό άρθρο του F. Householder στο *HL* 16, 1/2 (1989) με αφορμή το βιβλίο D. J. Taylor (ed.) *The History of Linguistics in the Classical Period*. Amsterdam 1987.

4. D. J. Taylor, έ. α., σ. 190 (Πβλ. την έκφραση της ίδιας αναθεωρητικής τάσης και σ' ένα άλλο πρόσφατο βιβλίο, που οι εκδότες-του H. Davis & T. J. Taylor — το τιτλοφορούν χαρακτηριστικά *Redefining Linguistics*. London 1990).

5. Η χρήση αυτού του σύνθετου εδῶ δεν υπονοεί παρά μόνο το γεγονός, ότι είναι εξαιρετικά δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να σκεφτεί κανείς ένα λίγο-πολύ σημαντικό θέμα σ' αυτό τον τομέα, το οποίο να μην έχει εξεταστεί.

της ίδιας της γλώσσας, δηλαδή τα στοιχεία εκείνα, που μαρτυρούν, ότι η γλώσσα αρχίζει να γίνεται αντιληπτή ως κάτι το «έτερον», ως ένα ιδιόμορφο φαινόμενο που αξίζει να μελετηθεί ειδικά, «στον εαυτό-του και για τον εαυτό-του», για να παραφράσουμε τα λόγια του Σωσσύρ — την περίφημη κατακλείδα των «Μαθημάτων»-του, όπου ορίζεται ο στόχος και το αντικείμενο της γλωσσικής επιστήμης.

Η περίοδος που επιχειρούμε να εξετάσουμε — από το τέλος του 6ου έως το τέλος του 5ου αι. π.Χ. — προκαλούσε πάντα το λιγότερο ενδιαφέρον των μελετητών. Χαρακτηρίζεται συνήθως ως «αρχαϊκή», «πρώιμη» φάση, ή ως «προϊστορία» της γλωσσολογίας στην αρχαία Ελλάδα.¹ Θα μπορούσαμε να την ονομάσουμε, συμβατικά, και ως «προ-πλατωνική» περίοδο. Αλλά, όπως είπαμε και πριν, ακόμα κι αυτή η πρώιμη περίοδος της ιστορίας της γλωσσικής επιστήμης στην αρχαία Ελλάδα αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης, η οποία μάλιστα έχει αρκετά ενεργοποιηθεί τα τελευταία χρόνια. Έτσι, ήταν αδύνατο να αποφευχθούν οι αναφορές (ιδιαίτερα στην αρχή) σε γνωστές πληροφορίες. Ελπίζουμε όμως, ότι, παρ' όλα όσα είπαμε, με το άρθρο τούτο θα προστεθούν στις γνώσεις-μας σχετικά με τους γλωσσικούς προβληματισμούς των αρχαίων Ελλήνων ορισμένα νέα στοιχεία, και ίσως μερικά γνωστά θα παρουσιαστούν από νέα οπτική γωνία.

Στην αρχαία Ελλάδα η γλώσσα έγινε αντικείμενο μιας ειδικής επιστήμης σχετικά αργά, μόνο στην Ελληνιστική εποχή, όταν εμφανίστηκε η Γ ρ α μ μ α τ ι κ ή. Όμως το ενδιαφέρον για ποικίλα γλωσσικά φαινόμενα εκδηλώνεται από πολύ νωρίς.

Ήδη η ύπαρξη της γ ρ α φ ή ς προϋποθέτει ένα ορισμένο επίπεδο ανάλυσης της ακουστικής πλευράς της γλώσσας, των φθόγγων-της. Ξέρουμε, ότι το αλφάβητο που ήταν σε χρήση στην Ελλάδα, δεν ήταν ούτε το μοναδικό, ούτε και το πιο αρχαίο σύστημα γραφής στον Ελληνικό χώρο. Αρκεί να θυμηθούμε, ότι ο αρχαίος Κρητο-Μυκηναϊκός πολιτισμός μας άφησε δείγματα της ιερογλυφικής γραφής (εικονογραφήματα σε σφραγιδόλιθους, το α' μισό της β' χιλιετηρίδας), της «γραμμικής γραφής Α» (18-15ος αι. π.Χ.) και της συλλαβογραφικής κυρίως (όπου το κάθε «γράμμα» συμβολίζει μια συλλαβή) «γραμμικής γραφής Β» (15-13ος αι. π.Χ.). Όμως, με τη Δωρική εισβολή (12ος αι. π.Χ.) και την επακόλουθη καταστροφή του αρχαίου μυκηναϊκού πολιτισμού, χάθηκε και η τέχνη της γραφής. Το ελληνικό α λ φ ά β η τ ο, με την ίδια σχεδόν μορφή που το γνωρίζουμε και το χρησιμοποιούμε σήμερα και που έχει ως βάση το φοινικικό αλφάβητο, χρονολογείται περίπου από τον 9ον-8ον αι. π.Χ. Και αυτό ακρι-

1. Πβλ. R. Pfeiffer 1968:3 (Prehistory of Greek scholarship είναι ο τίτλος του 1ου κεφαλαίου, σσ. 3-56)· επίσης F. Létoublon 1988: 415., κ.ά.

βώς το αλφάβητο ήταν εκείνο το οποίο έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό.

Το φοινικικό αλφάβητο, που χρησιμοποιήθηκε ως βάση του ελληνικού ήταν, όπως και τα άλλα σημιτικά συστήματα γραφής, συμφωνογραφικό, δηλαδή είχε γράμματα μόνο για τα σύμφωνα και δεν δήλωνε τα φωνήεντα¹. Γι' αυτό οι Έλληνες αναγκάστηκαν να το τροποποιήσουν για να το προσαρμόσουν στα δεδομένα της Ελληνικής γλώσσας². Έτσι, εκτός από την προσθήκη ορισμένων γραμμάτων που έλειπαν ($\Psi, \Xi, \Phi, \chi, \Omega$), έγινε η προσαρμογή μερικών συμβόλων του φοινικικού αλφαβήτου που χρησίμευαν σ' αυτό για την απόδοση συμφώνων, για τη δήλωση των φωνηέντων της Ελληνικής (π.χ. το Α «άλφα» προέρχεται από το «άλεφ», που σήμαινε «βους» και που συμβόλιζε ένα είδος κλειστού λαρυγγικού φθόγγου). Μ' αυτό τον τρόπο εισάγεται μια καινούρια βασική αρχή, στην οποία στηρίζεται το σύστημα της γραφής: το κάθε σύμβολο (γράμμα) αντιστοιχεί σ' ένα ελάχιστο τεμάχιο της φθογγικής αλυσίδας, σ' έναν φθόγγο, είτε συμφωνικό, είτε φωνηεντικό (δηλαδή ένας φθόγγος: ένα γράμμα). Η αρχή αυτή μπορεί να ονομαστεί φωνολογική (ή φωνηματική), που σημαίνει, ότι δεν υπάρχει απαραίτητα η γραφική έκφραση για κάθε φθόγγο που είναι αντιληπτός ως διαφορετικός από όλα τα άλλα: η γραφή επισημαίνει μόνο εκείνες τις διαφορές, οι οποίες είναι σχετικές με τη διάκριση των σημασιών. Έτσι, συμβολίζονται με ειδικά γράμματα μόνο εκείνοι από τους φθόγγους που έχουν διαφοροποιητική αξία, που αποτελούν φωνήματα. Ωστε, το σύστημα γραφής που χρησιμοποιούσαν οι αρχαίοι Έλληνες, δεν ήταν η ακριβής καταγραφή της προφοράς.

Βέβαια, ούτε και η φωνηματική αρχή τηρήθηκε αυστηρά σε όλες τις περιπτώσεις,—όπως, άλλωστε, δεν τηρείται απόλυτα σε κανένα αλφάβητο. Έτσι υπήρχε το σύμβολο ρ («κόππα») για τη δήλωση της παραλλαγής του φωνήματος /K/ πριν από τα [a, o, u] και το κ («κάππα») για τις υπόλοιπες περιπτώσεις. Ένα άλλο μειονέκτημα του καινούριου συστήματος ήταν η ταύτιση φθόγγου με τη συμβολική-του παράσταση στη γραφή (γράμμα) και η αντίληψη, ότι υπάρχει αντιστοιχία I:I μεταξύ φθόγγου και γράμματος: π.χ. τα

1. Αυτό έχει σχέση με το γεγονός, ότι στις Σημιτο-χαμιτικές γλώσσες η λεξική ταυτότητα της λέξης αποδίδεται με σύμφωνα, ενώ τα φωνήεντα δηλώνουν τους διάφορους γραμματικούς τύπους και τα παράγωγα. Π.χ. μια συμφωνική ρίζα K-T-B στα αραβικά δηλώνει την έννοια «γράφειν» από αυτήν έχουμε: KITĀB «βιβλίο», KUTUB «βιβλία», KĀTĪB «συγγραφέας», K-TUB «έγραφε» KĀTAB «έχει γράψει», MAKTABA «βιβλιοθήκη» κλπ.

2. Όπως λέει και ο Ηρόδοτος (Ιστορίες 5, 58): οι Έλληνες.. παραλαβόντες διδασχὴν παρὰ τῶν Φοινίκων τὰ γράμματα, μεταρρυθμίσαντες σφέων ὀλίγα ἐχρέωντο.

ει, ου θεωρούνται «δίφθογγοι», αν και γνωρίζουμε, ότι προς τον 5ο αι. π. Χ. είχαν μονοφθογγηθεί σε [ē] και [ō] αντίστοιχα¹.

Πάντως, εκείνο που καθορίζει τη σημασία της καινοτομίας των Ελλήνων προκειμένου για το σύστημα γραφής, είναι αυτό που ονομάσαμε φωνολογική βάση του αλφαβήτου-τους, πράγμα το οποίο προϋποθέτει μια, έστω και στοιχειώδης και σε μεγάλο βαθμό υποσυνείδητη, ανάλυση της φωνούμενης αλυσίδας σε ελάχιστα στοιχεία.

Με τα γράμματα και με τη γραφή συνδέεται και η πρώτη αντίληψη των αρχαίων για την «επιστημονική» ενασχόληση με τη γλώσσα. Στην εποχή του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη «γραμματικός» (άνθρωπος) είναι εκείνος που ξέρει την τέχνη της χρήσης των γραμμάτων, τη «γραμματική» (τέχνη), δηλαδή εκείνος που ξέρει να διαβάζει και να γράφει τα γράμματα².

Από πολύ νωρίς εκδηλώνεται στους αρχαίους το ενδιαφέρον για την προέλευση των (πρώτων) λέξεων, για την ετυμολογία. Ήδη στον Όμηρο και στον Ησίοδο βλέπουμε προσπάθειες ερμηνείας ορισμένων λέξεων με βάση την ηχητική ομοιότητα προς άλλες λέξεις. Έτσι, το όνομα

1. Γ. Μπαμπινιώτου, *Ιστορική γραμματική της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Ι. Φωνολογία*. Αθήνα 1976, σ. 14. Χ. Συμεωνίδη, *Ιστορική γραμματική της αρχαίας ελληνικής. Πρώτο μέρος: Φωνητική*. Θεσσαλονίκη 1989, σσ. 24-25.

Πρέπει να σημειωθεί, ότι ο όρος γράμμα (όπως και το στοιχείον) μπορούσε να σημαίνει και «γράμμα» (του αλφαβήτου) και «φθόγγο». Έτσι ο Δημόκριτος έγραψε *Περὶ εὐφώνων καὶ δυσφώνων γραμμάτων* (όπως μας πληροφορεί ο Διογένης ο Λαέρτιος, — βλ. παρακάτω), ο Πλάτωνας κάνει λόγο για [τρίτον δέ] είδος γραμμάτων...τὰ νῦν λεγόμενα ἄφωνα ἤμῃν (Φίληβος 18 C). Επίσης πβλ.: ὡς οὐδὲν ἄλλο μανθάνων διετέλεσας ἢ τὰ στοιχεῖα ἐν τῇ ὄψει διαγιγνώσκειν πειρώμενος καὶ ἐν τῇ ἀκοῇ αὐτὸ καθ' αὐτὸ ἕκαστον, ἵνα μὴ ἡ θέσις σε ταράττοι λεγομένων τε καὶ γραφομένων (Πλάτ. Θεαίτητος 206 A). Στον Αριστοτέλη όμως στοιχείον σημαίνει «φθόγγος» [της ανθρώπινης ομιλίας].

2. Έτσι, στον Σοφιστή του Πλάτωνα (253 A) ο Ξένος, αφού παρατηρεί, ότι τα «γράμματα» συνδυάζονται μεταξύ τους σύμφωνα με ορισμένους κανόνες — άλλα «πάνε μαζί», ενώ άλλα όχι (τὰ μὲν ἀναρμοστεῖ πρὸς ἄλληλα, τὰ δὲ ξυναρμόττει), ρωτάει τον Θεαίτητο αν, κατά τη γνώμη-του, χρειάζεται ειδική «τέχνη» για να τα συνταιριάζει κανείς σωστά, και ποιὰ είναι: (Ξέν.) Πᾶς οὖν οἶδεν ὅποια ὁποίοις δυνατὰ κοινωνεῖν, ἢ τέχνης δεῖ τῷ μέλλοντι δοῦν ἱκανῶς αὐτά; — (Θεαίτ.) Τέχνης. — (Ξέν.) Ποίας; — (Θεαίτ.) Τῆς γραμματικῆς.

Στον Φίληβο (17 B) ο Σωκράτης ορίζει τον γραμματικόν ως εκείνον ο οποίος γνωρίζει πόσα και ποιὰ είναι τα στοιχεία (γράμματα 17 A) που συνθέτουν τη φωνή του ανθρώπου: ...ὅτι πόσα τ' ἐστὶ καὶ ὅποια, τοῦτό ἐστι τὸ γραμματικόν ἕκαστον ποιοῦν ἡμῶν. Η γραμματικὴ τέχνη αναφέρεται και παρακάτω (18 B), στον μύθο για κάποιον θεόν ή θεῖον ἄνθρωπον, ονόματι Θεουθ, που διέκρινε πρώτος τα φωνήεντα, τα ἄφθογγα καὶ ἄφωνα (δηλ. τα κλειστά σύμφωνα) και τα μέσα (φωνὴν μὲν οὐ, φθόγγου δὲ μετέχοντά τινος· ο Αριστοτέλης θα τα ονομάσει ἡμίφωνα) και πάντα ταῦτα ἐν πῶς ποιοῦντα μίαν ἐπ' αὐτοῖς ὡς οὐσαν γραμματικὴν τέχνην ἐπεφθέγγετο προσειπῶν.

Ἄφροδίτη συσχετίζεται με τη μετοχή ὀδυσσάμενος¹, η Ἄφροδίτη — με τη λέξη ἀφρός (οὐνεκ' ἐν ἀφρῶ θρέφθη)², ο Λεωνίδας — με το λέων³. Οι Κύκλωπες, κατά τον Ησίοδο, ἔλαβαν τ' ὄνομά-τους εξαιτίας του «ολόκυκλου» ματιού που είχαν στο μέτωπο (οὐνεκ' ἄρα σφέων κυκλοτερῆς ὀφθαλμός ἔεις ἐνέκειτο μετώπῳ)⁴, ο Πήγασος — γιατί γεννήθηκε πλάι στις πηγές του Ωκεανού (ὄτ' ἄρ' Ὀκεανοῦ περὶ πηγὰς γένθ')⁵, κλπ.

Τη «θεωρητική» βάση ὅλων αυτών των ετυμολογήσεων αποτελεί η αντίληψη, ὅτι υπάρχει μια φυσική σχέση ανάμεσα στη λέξη (το ὄνομα) και στο «πράγμα» το οποίο «ονομάζει», μια φυσική σχέση φθόγγου — σημασίας. Η αντίληψη αυτή είναι ένα από τα κατάλοιπα του πρωτόγονου, «μυθολογικού» τρόπου σκέψης, όπου το ὄνομα ὄχι απλῶς είναι οργανικά συνδεδεμένο με το πράγμα ως μια από τις [«φύσει»] ιδιότητές-του, ἀλλὰ συνιστά υποκατάστατο του πράγματος — μίμημα τῆ φωνῆ⁶ και φορέα της ἴδιας της φύσης-του, της «ουσίας» μάλιστα, την οποία μιμείται γράμμασι τε καὶ συλλαβαῖς⁷. Ἄρα, η γνώση του ονόματος, σύμφωνα μ'αυτή την αντίληψη, οδηγεί στην εξουσία του ἴδιου του πράγματος⁸.

Ακριβῶς αυτό ἦταν και το βασικό κίνητρο των πρώτων ετυμολογικών εξερευνήσεων των αρχαίων, και είναι χαρακτηριστικό, ὅτι ανάμεσα στις λέξεις που εξετάζουν δεν περιλαμβάνονται ὄχι μόνο οι λεγόμενες «γραμματικές λέξεις» (δηλαδή λέξεις με τη δομική-γραμματική λειτουργία μόνο, χωρίς τη λεξική σημασία, ἢ, αλλιῶς, χωρίς την εξωγλωσσική αναφορά), ἀλλὰ οὔτε και ρήματα. Το ενδιαφέρον-τους επικεντρώνεται αποκλειστικά σε «ονόματα» — ουσιαστικά στον τύπο της ονομαστικής ενικού. Γενικά, η λέξη εκλαμβάνεται σαν μια αυτόνομη και ανεξάρτητη οντότητα με πλήρη μορφική και σημασιολογική αυτάρχεια. Στο επίπεδο της μορφῆς χαρακτηρίζεται ἀπό μια φθογγική σύσταση (που μπορεί ὅμως να υφίσταται μεταβολές με την πάροδο του χρόνου), και αυτή η φθογγική ἐνότητα συνιστά [αδιαίρετο ἀπό μορφολογική ἀποψη] «ὄνομα» για διάφορα φαινόμενα της πραγματικότητας.

1. Ὀμήρου Ὀδύσεια, Τ 407-9: Πολλοῖσιν γὰρ ἐγὼ γε ὀδυσσάμενος τόδ' ἰκάνω, / ἀνδράσιν ἠδὲ γυναιξίν ἀνὰ χθόνα πουλιβότειραν / τῷ δ' Ὀδυσσεὺς ὄνομ' ἔστω ἐπώνυμον [«Πολλούς ἔχω εξοργίσει... γι' αυτό το ὄνομα του παιδιού να εἶναι «Ὀδυσσεύς», — δηλ. «το παιδί της οργῆς»].

2. Ἡσίοδος, Θεογονία, 197-8.

3. H. R. Immerwahr, *Form and Thought in Herodotus*. *American philological Association*, N 23), σ. 260, υποσημ. 69.

4. Ἡσίοδ., ἐ. α. 144-5.

5. ὅπ. παρ. 282-3.

6. Πλάτων Κρατύλος 423 Β.

7. ὅπ. παρ. 423 Ε, βλ. ἐπίσης 424 Α-Β.

8. ὅπ. παρ. 435 Ε: δς ἄν τὰ ὀνόματα εἰδῆ εἴσεται καὶ τὰ πράγματα.

Δεν είναι τυχαίο και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που έδειχναν οι πρώτοι ετυμολόγοι για τα κύρια ονόματα ως φορείς των ιδιοτήτων εκείνων που ονομάζουν. Έτσι, ο Ηρόδοτος λέει, ότι τα [κύρια] ονόματα των Περσών ταιριάζουν με το παρουσιαστικό-τους έόντα ὅμοια τοῖσι σώμασι καὶ τῇ μεγαλοπρεπείῃ¹. Το εθνώνυμο Πέρσαι ερμηνεύεται ως σχετικό με το ρήμα πέρθω «καταστρέφω»², ενώ οι θεοί είναι εκείνοι που «έθεσαν» σε τάξη τα πάντα: ἀπὸ τοῦ τοιούτου ὅτι κόσμῳ θέντες τὰ πάντα πρήγματα³. Με παρόμοιο τρόπο εξηγείται στον Κρατύλο η «ουσία» του ονόματος Πλούτων —ως σχετική, σημασιολογικά και φωνητικά, με το πλουῖτος: ὅτι ἐκ τῆς γῆς κάτωθεν ἀνίεται ὁ πλουῖτος⁴. Επίσης, τὰ δ' ἄστρα ἔοικε τῆς ἀστραπῆς ἐπωνυμίαν ἔχειν· ἢ δὲ ἀστραπή, ἔτι τὰ ὄπλα ἀναστρέφει· και γι' αυτό, λέει ο Σωκράτης, θα έπρεπε να λέγεται «ορθότερα» ἀναστρωπή, αλλά νῦν δὲ ἀστραπή καλλωπισθεῖσα κέκληται⁵.

Οι πρώτες αυτές ετυμολογικές απόπειρες, μ' ὅλο τον απλοϊκό-τους χαρακτήρα, και ἔστω κι αν απέβλεπαν στην αποκάλυψη της «ουσίας» των πραγμάτων, κέντριζαν το ενδιαφέρον για τη γλώσσα. Και όταν αργότερα, δίπλα στην παλιά «φυσική» θεωρία της προέλευσης της γλώσσας, θα εμφανιστεί μια διαφορετική αντίληψη της σχέσης μεταξύ «ονόματος» και «πράγματος» (η οποία νοείται πια σαν συμβατική), η φιλοσοφική, καθώς ήταν, διαμάχη ανάμεσα στις δυο αυτές απόψεις θα αποτελέσει ακριβώς τον άξονα, γύρω απο τον οποίο θα διαμορφωθεί ὅλη η γλωσσική θεωρία των αρχαίων Ελλήνων.

Εξάλλου, η ετυμολογική ανάλυση των αρχαίων, ὅπως είδαμε, εκτός από την υπόθεση για τη φυσική, εσωτερική σχέση μεταξύ «ονόματος» και «πράγματος», στηριζόταν σε ορισμένες παρατηρήσεις που κάθε άλλο παρά απλοϊκές ήταν. Μια από αυτές είναι π.χ. η διαπίστωση της μεταβλητότητας της λέξης μέσα στο χρόνο, ἔστω κι αν η

1. 'Ηροδότου 'Ιστορίαι I. 139. Πβλ. και την ερμηνεία των ονομάτων Δαρείος (ἐρ-ξείης 'κατακτητής'), Ξέρξης (ἀρήιος 'ο φιλοπόλεμος', 'ο πολεμιστής') και 'Αρτοξέρξης (μέγας ἀρήιος 'ο μεγάλος πολεμιστής') στο 6. 98. Βλ. επίσης το σχετικό σχόλιο του Η. R. Immerwahr, έ. α., σ. 186, καθώς και *Hérodote. Histoires VI*. Collection des Universités de France. Paris 1963, σ. 100, υποσημ. 4.

2. Η. R. Immerwahr, έ. α., σ. 44. υποσημ. 85. Κατά τον Ηρόδοτο, οι Πέρσες οφείλουν τ' ὀνομά-τους στον Πέρση, γιο του Περσέα και της Ανδρομέδας (7. 61: γίνεται αὐτῷ παῖς τῷ ὄνομα ἔθετο Πέρσην...ἐπὶ τούτου δὴ τὴν ἐπωνυμίαν ἔσχον· επίσης 7. 150). Τα λόγια ὁμως του χρησμοῦ (στο 7. 220 και 8. 77) μας επιβάλλουν τη σημασιολογική προσέγγιση του ονόματος «Πέρσης» με το πέρθω: ἢ μέγα ἄστρῳ ἐρικυδὲς ὑπ' ἀνδράσι Περσεΐδῃσι πέρθηται, ...λιπαρὰς πέρσαντες 'Αθήνας.

3. 'Ηροδότ. έ. α. 2.52.

4. Πλάτ. Κρατύλ. 402 E.

5. ὅπ. παρ. 409 C.

γλωσσική μεταβολή νοείται σχεδόν αποκλειστικά ως φωνητική μεταβολή, ως αλλαγή δηλαδή της εξωτερικής μορφής (της φθογγικής σύστασης) των λέξεων¹. Οι ετυμολογικές αναζητήσεις βασιζόταν στην πεποίθηση, ότι η «ορθότητα» των «πρώτων» ονομάτων (που σήμαινε την αντιστοιχία τους με την «ουσία» των πραγμάτων) μπορεί να συσκοτιστεί με την πάροδο του χρόνου εξαιτίας διάφορων «παθήσεων», όπως προσθήκη, απώλεια, αντικατάσταση, μετάθεση, «σύμπτυξη» φθόγγων ή αλλαγή του τόνου². Επίσης δεν είναι αμελητέα και η υπόθεση, ότι μια από τις αιτίες που συμβάλλουν στη φωνητική μεταβολή των λέξεων, είναι η τάση προς ευφωνία³.

Από τα άλλα φαινόμενα που έχουν σχέση με τη γλώσσα και που έτυχαν της προσοχής των αρχαίων Ελλήνων, ήταν η ύπαρξη άλλων, εκτός από την 'Ελληνική φωνή⁴, ξένων γλωσσών (π.χ. εκείνης που μιλούσαν οι Πελασγοί, ή αυτής που μιλούν οι Φρύγες, ή οι Πέρσες κ.ά.), από τη μια πλευρά, και της διαλεκτικής διαφοροποίησης εντός της ίδιας της Ελληνικής γλωσσικής κοινότητας, από την άλλη. Παράλληλα, υπάρχει συνείδηση της εθνικής και της γλωσσικής ενότητας των Ελλήνων: τὸ 'Ελληνικὸν ἔον δμαιομόν τε καὶ ὁμόγλωσσον⁵.

Πρέπει να πούμε, πως γενικά οι αρχαίοι Έλληνες δεν έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις ξένες, τις «βαρβαρικές» γλώσσες, αν και ξέρουμε, ότι υπήρχαν άνθρωποι δίγλωσσοι, καθώς και επαγγελματίες διερμηνεῖς⁶. Αυτό εξηγείται κάπως, αν λάβουμε υπόψη, ότι ο ελληνικός πολιτισμός βρισκόταν σε υψηλότερο επίπεδο σε σύγκριση με τους πολιτισμούς εκείνων των λαών, με τους οποίους έτυχε να έρθουν σε επαφή οι Έλληνες. Γι' αυτό δεν προέκυψε ποτέ πρόβλημα μετάφρασης στα ελληνικά κάποιων ξενόγλωσσων κειμένων· όσο για τις πρακτικές ανάγκες επικοινωνίας με άλλους λαούς

1. ὄπ. παρ. 398 D: κατὰ τὴν 'Αττικὴν τὴν παλαιὰν φωνήν, 410 C: ...ὡς τὸ παλαιὸν ρητέον 426 C: ...οὐ γὰρ ἦτα ἐχρώμεθα ἀλλὰ εἰ τὸ παλαιόν, εἰ οὖν τις τὸ παλαιὸν αὐτῆς εὖροι ὄνομα εἰς τὴν ἡμετέραν φωνὴν συμβαῖνον, ἴσους ἂν ὀρθῶς καλοῖτο· νῦν δὲ ἀπὸ τοῦ ξενικοῦ τοῦ κλειν καὶ ἀπὸ τῆς τοῦ ἦτα μεταβολῆς καὶ τῆς τοῦ νῦ ἐνθέσεως κίνησις κέκληται.

2. ὄπ. παρ. 409 C: Σελαενονεοσεία μὲν δικαιοτάτ' ἂν τῶν ὀνομάτων καλοῖτο, σιγκεκροτημένον δὲ σελαναία κέκληται· 402 E: τὸν ...θεὸν ὀνόμασεν Ποσειδῶνα, ὡς ποσίδεσμον ὄντα· τὸ δὲ «εἰ» ἐγκείται ἴσως εὐπρεπέιας ἔνεκα. Ἡ ἀραίωσις εἶναι δική-μου, —B.M.

3. ὄπ. παρ. 409 C: νῦν δὲ ἀστραπὴ καλλωπισθεῖσα κέκληται· 402 E: εὐπρεπέιας ἔνεκα. Βλ. παραπάνω τις υποσημειώσεις.

4. ὄπ. παρ. 409 E, 410 A.

5. Ἡροδότου Ἱστορίαι 8. 144· ἐπίσης I. 58: Τὸ δὲ 'Ελληνικὸν γλῶσση μὲν, ἐπεὶ τε ἐγένετο, αἰεὶ κοτε τῇ αὐτῇ διαχρᾶται· ἐδῶ πρόκειται, ὡς βλέπουμε, για τὴν ἐνότητα τῆς Ἑλληνικῆς γλῶσσας ἀπὸ διαχρονικὴ ἀποψη.

6. R.H.Robins. Σύντομη ἱστορία τῆς γλωσσολογίας. Αθήνα. «Νεφέλη», 1989, σ. 27.

(π.χ. στον εμπορικό ή στον διπλωματικό-στρατιωτικό τομέα), — αυτές οι ανάγκες καλύπτονταν από ανθρώπους που τύχαινε να ξέρουν δυο ή περισσότερες γλώσσες λόγω κάποιων ειδικών συνθηκών, και όχι από ειδικά εκπαιδευμένους και που να προορίζονταν για διερμηνείς. Η επιστημονική σκέψη της αρχαιότητας δεν είχε ωριμάσει ακόμα τόσο ώστε να κατανοήσει την ανάγκη της εκμάθησης ή και της μελέτης ξένων γλωσσών για καθαρά ερευνητικούς σκοπούς. Εξάλλου, εκείνη την εποχή (όπως και αργότερα, και για πολύν καιρό ακόμα) κυριαρχούσε μια καθολικιστική αντίληψη σχετικά με τη δομή διαφόρων γλωσσών. Σύμφωνα μ' αυτή, οι γλώσσες δεν διαφέρουν μεταξύ τους παρά μόνο φθογγικά, εξωτερικά, ενώ η εσωτερική οργάνωση όλων των γλωσσών είναι ίδια, εφόσον απεικονίζει την οργάνωση της ανθρώπινης νόησης και του γύρω κόσμου (η οποία οργάνωση είναι ίδια σε όλους τους ανθρώπους).

Αυτό όμως δεν εμπόδισε τους αρχαίους να επισημάνουν την ύπαρξη δάνειων λέξεων στην αρχαία ελληνική γλώσσα. Έτσι, ο Ηρόδοτος λέει, ότι σχεδόν δὲ καὶ πάντων τὰ οὐνόματα τῶν θεῶν ἐξ Αἰγύπτου ἐλήλυθε ἐς τὴν Ἑλλάδα¹. Ο Πλάτωνας υποστηρίζει, ότι πολλές λέξεις οι Ἕλληνες παρὰ τῶν βαρβάρων εἰλήφασιν² και μιλάει για τὰ ξενικὰ ὀνόματα³ ή τα βαρβαρικά⁴, — δηλ. για δάνειες λέξεις. Από την άλλη πλευρά, γίνεται λόγος για τοπικές, ιδιωματικές διαφορές, π.χ. λέει ο Πλάτωνας: δ ἡμεῖς 'οὐσίαν' καλοῦμεν, εἰσὶν οἱ 'ἐσσίαν' καλοῦσιν, οἱ δ' αὖ 'ὠσίαν'⁵, ο Ηρόδοτος διακρίνει τέσσερεις τρόπους, ή χαρακτηήρες γλώσσης τέσσερες στο ιδίωμα των Ιώνων⁶. Ήταν καθαρά αντιληπτό το γεγονός, ότι η Αττική διάλεκτος, η Ἄττικὴ φωνή, που ήδη τον 5ον αι. θεωρείται πρότυπο⁷, διαφέρει από τη «φωνή» των Δωριέων, ή από το ιδίωμα που μιλάει π.χ. ένας Κείος ή ένας Λέσβιος⁸.

1. Ἡροδότης. ἐ.α. 2. 50.

2. Πλάτ. Κρατύλ. 409 E, βλ. επίσης 421 D.

3. ὅπ. παρ. 401 B-C, 426 C.

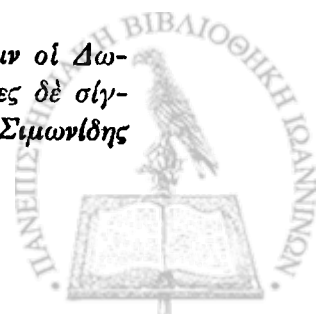
4. ὅπ. παρ. 426 A. Επίσης 410 A: "Ὅρα τοίνυν καὶ τοῦτο τὸ ὄνομα τὸ πῦρ μή τι βαρβαρικὸν ἢ τοῦτο γὰρ οὔτε ῥάδιον προσάψαι ἐστὶν Ἑλληνικῆ φωνῆ, φανεροὶ τ' εἰσιν οὕτως αὐτὸ καλοῦντες Φρύγες, σμικρὸν τι παρακλίνοντες καὶ τὸ γε ὕδωρ καὶ τὰς κύνας καὶ ἄλλα πολλά.

5. ὅπ. παρ. 401 C, επίσης 434 C: ...ἐπὶ τῷ αὐτῷ ἡμεῖς μὲν φαμεν «σκληρότης», Ἐρετριῆς δὲ «σκληρότηρ».

6. Ἡροδότης. 1. 142

7. Πλάτ. Κρατύλ. 410 C: Αἱ μὲν δὲ ὄραι Ἄττικιστὶ ὡς τὸ παλαιὸν φητέον· 398 D: κατὰ τὴν Ἄττικὴν τὴν παλαιὰν φωνήν. Βλ. επίσης και Πλάτ. Πρωταγόρας 341 C (βλ. τὴν υποσημ. 8 αμέσως παρακάτω).

8. ὅπ. παρ. 409 A: ...εἰ τῶν Δωρικῶν τις ὄνόματι χρωῖτο· ἄλιον γὰρ καλοῦσιν οἱ Δωριεῖς. Ἡροδότης. ἐ.α. 1, 139: ...τὸ γράμμα, τὸ Δωριεῖς μὲν σὰν καλέουσι, Ἴωνες δὲ σίγμα. Πλάτ. Πρωταγόρας 341 B: Ἴσως οὖν καὶ τὸ χαλεπὸν αὐτὸ οἱ Κεῖοι καὶ ὁ Σιμωνίδης

Όπως είπαμε και πιο πάνω, οι αρχαίοι έχουν τη συνείδηση της μεταβλητότητας της γλώσσας μέσα στο χρόνο, αν και οι απόψεις-τους σχετικά μ' αυτό το θέμα απέχουν πολύ από την επιστημονική αντίληψη της ιστορικής εξέλιξης της γλώσσας. Έτσι, από τον 5ον αι. π.Χ. οι Έλληνες αρχίζουν να συγκεντρώνουν τόσο τις ιδιωματικές λέξεις, όσο και τις αρχαϊκές, αλλά και γενικά όλες τις λέξεις που θεωρούνται «δύσκολες» από οποιαδήποτε — γραμματική¹ ή σημασιολογική — άποψη. Οι λέξεις αυτές ονομάστηκαν αἱ γλῶσσαι². Ήδη ο Δημόκριτος, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Διογένη του Λαέρτιου, έγραψε *Περὶ Ὀμήρου, ἢ Ὀρθοεπειῆς καὶ γλωσσέων*³. Όλα αυτά αποτελούν πρώτα δείγματα δουλειάς στον τομέα της διαλεκτολογίας και της λεξικογραφίας.

Αργότερα, στην ελληνοιστική εποχή (3ος - 1ος αι. π.Χ.) γράφτηκαν άφθονες μελέτες-σχόλια, πραγματοποιήθηκαν πολλές κριτικές εκδόσεις με σκοπό την ερμηνεία των αρχαϊκών λέξεων και των δύσκολων γραμματικών τύπων που απαντούσαν στα γραπτά λογοτεχνικά κείμενα της κλασικής περιόδου. Η αιτία ήταν, ότι η ομιλούμενη ελληνική γλώσσα είχε εξελιχτεί και αλλάξει σε σύγκριση με την αρχαία ελληνική του 5ου-4ου αι. π.Χ., η οποία σε αρκετά σημεία έγινε δυσνόητη ή και ακατανόητη. Γι' αυτό και παρουσιάστηκε, από τη μια πλευρά, η ανάγκη της επεξήγησης αυτών των απαρχαιωμένων λέξεων και γραμματικών τύπων, και από την άλλη - εμφανίζεται η κίνηση για τη διαφύλαξη του «ελληνισμού» και της «γνησιότητας» της γλώσσας των κλασικών κειμένων. Αυτή η γλώσσα κρίθηκε ως υπόδειγμα, θεωρήθηκε πρότυπο της γλώσσας ενός μορφωμέ-

ἢ κακὸν ὑπολαμβάνουσιν ἢ ἄλλο τι δὲ σὺ οὐ μανθάνεις· ἐρώμεθα οὖν Πρόδικον· δίκαιον γάρ τῆν Σιμωνίδου φωνὴν τοῦτον ἐρωτᾶν. (επειδὴ ὁ Πρόδικος καταγόταν, ὅπως και ὁ Σιμωνίδης, ἀπὸ τὴν Κέα). Και παρακάτω 341 C: ...τὰ ὀνόματα οὐκ ἡπίστατο ὀρθῶς διαιεῖν (δηλ. να διακρίνει σωστὰ τις σημασίες των λέξεων, -B.M.) ἄτε Λέσβιος ὦν καὶ ἐν φωνῇ βαρβάρῳ τεθραμμένος (η αραίωση δική-μου, -B.M.).

1. Όπως αναφέραμε πιο πάνω, οι αρχαίοι Έλληνες (αντίθετα με τους Ινδούς γλωσσολόγους του 5ου-4ου αι. π.Χ.) αντιλαμβάνονται τη λέξη ως αδιαίρετη από μορφολογική άποψη, οπότε ανάμεσα στις «γλώσσες» μπορούσαν να συμπεριλαμβάνονται και λεξήματα (αρχαϊσμοί, ιδιωματισμοί), και λεκτικοί γραμματικοί τύποι (word forms).

2. Ο Χρ. Χαραλαμπάκης αποδίδει στον Αριστοτέλη την πρώτη χρήση του όρου: «Με τον όρο γλῶττα χαρακτήρισε πρώτος ο Αριστοτέλης (Ποιητ. 21, 1457 b και Ρητορ. γ 10, 1410 b 12) τις «ξενικές» ή περιορισμένης χρήσεως αρχαϊκές ή διαλεκτικές λέξεις που χωρίς ερμηνεία δεν γίνονται καταληπτές». — Χρ. Χαραλαμπάκη, Οι Ηλειακές «γλώσσες» του Ησυχίου. Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών σπουδών Αθήνα 1981-1982, σ. 98. Ο τίτλος όμως του Δημοκρίτειου συγγράμματος μάλλον μαρτυρεί για παλαιότερη χρήση του όρου «γλῶσσαι».

3. *Democritea. Collegit emendavit interpretatus est Salomo Luria. Lenino-poli MCMLXX. απόσπ. 815 (σ. 164). [DK 68 B 20a].*

νου Έλληνα, και που μάλιστα έπρεπε να «προστατευτεί» από την επίδραση («νόθευση») της ζωντανής ομιλούμενης γλώσσας της εποχής. Μέσα από αυτές τις πρακτικές ανάγκες γεννήθηκε στην Αλεξάνδρεια η φιλολογία με τη σύγχρονη έννοια, κι ας λεγόταν [«τέχνη»] γραμματική».

Όμως αυτό έγινε αργότερα. Ενώ τον 5ο αι. π.Χ., παρά το γεγονός, ότι αρκετά γλωσσικά φαινόμενα είχαν επισύρει την προσοχή των ερευνητών και αποτέλεσαν αντικείμενο μελέτης (όπως η σχέση φθόγγου-σημασίας, φωνητική ανάλυση, λεξιλογικά προβλήματα κ.ά.), - όλες οι προσπάθειες σ' αυτό τον τομέα παρέμεναν σποραδικές και μεμονωμένες, δεν είχαν συστηματοποιηθεί στα πλαίσια μιας ειδικής επιστήμης. Οι αρχαίοι δεν αντιλαμβάνονται ακόμα τη γλώσσα σαν κάτι το ξεχωριστό, σαν ένα ιδιαίτερο φαινόμενο, με τις δικές-του νομοτέλειες και, προπαντός, με τη δική-του οργάνωση· πιστεύουν, ότι η γλώσσα επαναλαμβάνει την οργάνωση της ανθρώπινης σκέψης και ότι αποτελεί απλή αντιγραφή της νόησης.

Έτσι, οι προβληματισμοί γύρω από τη γλώσσα, πάντα σε στενή σχέση με τη νόηση και χωρίς η γλώσσα να αποτελεί αυτόνομο αντικείμενο μελέτης, παρουσιάζονται στην αρχαία Ελλάδα σαν μέρος γενικότερου φιλοσοφικού προβληματισμού. Η «γλωσσολογία» των αρχαίων Ελλήνων αναπτύχθηκε και διαμορφώθηκε στα πλαίσια της φιλοσοφίας, αρχικά γύρω από τα καίρια φιλοσοφικά ζητήματα της εποχής. Στην αύξηση του ενδιαφέροντος για τη γλώσσα συνέβαλε και η στροφή που σημειώθηκε στην προσωκρατική φιλοσοφία κατά τον 6ο αι. π.Χ., με τους Ελεάτες και με τον Ηράκλειτο, όπου βλέπουμε το ενδιαφέρον να στρέφεται από τα κοσμογονικά προβλήματα σε προβλήματα σχετικά με τον εσωτερικό, τον πνευματικό-νοητικό κόσμο του ανθρώπου, όπως π.χ.: είναι δυνατόν ή όχι να αποκτήσουμε τη γνώση του γύρω κόσμου; τι είναι γνώση; ποια είναι η πηγή της γνώσης; κ.ά.

Μέσα σ' αυτό το γενικότερο πλαίσιο προκύπτει και η ερώτηση για τον ρόλο της γλώσσας στη γνωστική διαδικασία, στην απόκτηση γνώσης. Έτσι εμφανίζεται το (έκτοτε πάντα επίκαιρο) πρόβλημα σχέσης γλώσσας — νόησης — πραγματικότητας. Αργότερα, στους σοφιστές και στους μεγάλους αττικούς φιλοσόφους — στον Σωκράτη, στον Πλάτωνα και στον Αριστοτέλη — αρχίζει να ενδιαφέρει και ο ρόλος που παίζει η γλώσσα στην ανθρώπινη κοινωνία.

Οι μελέτες γύρω από τη γλώσσα σ' αυτό το πεδίο έρευνας διασταυρώνονται με το άλλο μεγάλο φιλοσοφικό πρόβλημα, από τα ζωτικότερα της εποχής, — εκείνο που παρουσιάζεται στην ιστορία της φιλοσοφίας με τη μορφή της αντίθεσης φύσει: νόμω/θέσει, και που η ουσία-του συνοψίζεται στο εξής δίλημμα: αν τα πράγματα του έξω κόσμου — διάφορες ιδι-

ότητες, χρώματα, ήχοι, γεύσεις, ηθικές αξίες, κοινωνικοί θεσμοί κλπ. — υπάρχουν πραγματικά, ανεξάρτητα από τον άνθρωπο (δηλαδή αν είναι φύσει), ή, αντίθετα, αν είναι στοιχεία υποκειμενικά και σχετικά, αποτέλεσμα συνήθειας ή σύμβασης (ξυνθήκης, όμολογίας)¹, που δεν ισχύουν παρά νόμω και έθει², κατά δόξαν³, ή (αργότερα) θέσει.

Όσον αφορά τη γλώσσα, πρέπει να διευκρινιστεί, ότι η φαινομενική ταυτότητα των αντιθέσεων φύσει: νόμω και φύσει:θέσει δεν ανταποκρίνεται πάντα στο ίδιο περιεχόμενο, αλλά κι ο ίδιος ο όρος φύσει είναι αμφίσημος. Αρχικά η αντίθεση αναφέρεται στη διχογνωμία σχετικά με το πρόβλημα της προέλευσης — «φυσικής» ή μη — της γλώσσας, ή, να το θέσουμε διαφορετικά, στο ερώτημα αν η γλώσσα είναι νομοθετημένη ή όχι. Ο όρος φύσει εκφράζει εδώ εκείνη τη φιλοσοφική στάση που συνδέεται με την αρχαιότερη μυθολογική κοσμοαντίληψη: όπως προαναφέραμε ήδη πιο πάνω, εδώ το όνομα (στο οποίο μάλιστα αποδίδονται μαγικές ιδιότητες) είναι αντιληπτό ως κάτι που ανήκει από τη φύση στο πράγμα, και άρα είναι—φύσει—«ορθό».

Εδώ πρέπει να πούμε, ότι και το νόμος αρχικά δεν εκλαμβάνεται σαν όρος αντιθετικός προς το φύσις: μόνο στο φιλοσοφικό σύστημα των σοφιστών το ζεύγος φύσις:νόμος αποκτά ρητή αντιθετική λειτουργία⁴.

Για τη μυθολογική κοσμοαντίληψη του πρωτόγονου ανθρώπου οι θεοί αποτελούσαν την αιτία και την ερμηνευτική αρχή της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων του γύρω κόσμου. Οι θεοί κανόνισαν, «έθεσαν» τα πάντα (κόσμω θέντες τὰ πάντα πρήγματα)⁵ με τρόπο ορθό και δίκαιο, σύμφωνα με τη φύση: τῶι μὲν θεῶι καλὰ πάντα καὶ ἀγαθὰ καὶ δίκαια⁶. Στα πλαίσια αυτής της κοσμοαντίληψης δεν τίθεται θέμα άλλης, εναλλακτικής λύσης, η οποία θα ήταν όχι αντίθετη, αλλά έστω διαφορετική από εκείνη που δηλωνόταν με τον όρο φύσις. Συνεπώς, δεν είχε λόγο ύπαρξης και ο ειδικός όρος που να δήλωνε αυτή τη διαφοροποίηση (εφόσον δεν υπήρχε). Μολαταύτα η λέξη νόμος μπορούσε να σχηματίζει μαζί με το φύσις μια φράση, μια φρασεολογική ενότητα (collocation), όπου όμως η λογική σχέση μεταξύ των συστατικών ήταν μάλλον συμπληρωματική, παρά

1. Πλάτ. Κρατύλ. 384 D 433 E, 434 E, 435 A B C.

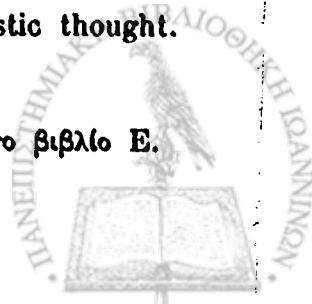
2. όπ. παρ. 384 D-E, 434 E, 435 B.

3. όπ. παρ. 387 A.

4. John E. Joseph, The abandonment of νόμος in Greek linguistic thought. *HL* v. 17, N 1/2 (1990), 3.

5. 'Ηροδότ. 'Ιστορίαι 2.52.

6. 'Ηράκλειτος, Περὶ φύσεως, απ. 91 (σύμφωνα με την αρίθμηση στο βιβλίο E. Ρούσσο, 'Ηράκλειτος. Αθήνα, Παπαδήμας 1987).

αντιθετική¹. Αυτό το ζεύγος-ενότητα αντιπροσωπεύει, σαν σύνολο, φύσις και νόμος μαζί, την πρώτη εναλλακτική λύση που έρχεται να αμφισβητήσει, κατά κάποιον τρόπο, το απόλυτο κύρος της φύσει αρχής· η άμεση αναγωγή στους θεούς μετατρέπεται εδώ σε έμμεση, εφόσον μεσολαβεί ως συντελεστής η φύση των πραγμάτων και των ανθρώπων. Αργότερα, όταν η ενότητα φύσις-νόμος διασπάστηκε, οι συστατικοί όροι μοιράστηκαν ανάμεσα σε δυο διαφορετικούς, ή και αντίθετους, πόλους. Και ενώ το φύσις κλίνει προς τον αρχαίο γνώμονα Θεοί, το νόμος συνδέεται με τον ανθρώπινο παράγοντα².

Ακριβώς η πρωτόγονη αυτή αντίληψη, η οποία βλέπει το όνομα ως αχώριστο στοιχείο της ίδιας της φυσικής υπόστασης του πράγματος, τροφοδοτεί τις πρώτες ετυμολογικές αναζητήσεις των αρχαίων, που είναι και η πρώτη εκδήλωση του γλωσσικού προβληματισμού στην ιστορία της αρχαίας Ελληνικής σκέψης. Στην ίδια μυθολογική κοσμοαντίληψη ανάγεται, όπως είπαμε, και η πεποίθηση για την [φύσει] «ορθότητα» της γλώσσας, όπως και των υπόλοιπων θεσμών, των θεών· την αντιπαραβολή της με τη γλώσσα των θνητών ανθρώπων συναντάμε στα ομηρικά έπη³· στο ίδιο θέμα αναφέρεται αρκετές φορές και ο Σωκράτης στον Κρατύλο⁴.

Η άποψη για την οργανική ενότητα της γλώσσας και της πραγματικότητας την οποία «ονομάζει» διαφαίνεται επίσης μέσα στα λόγια του ελεάτη φιλόσοφου Παρμενίδη (6ος αι. π.Χ.): «τα πάντα θα είναι όνομα»⁵. Μόνο που εδώ δεν τίθεται πια το πρόβλημα ορθότητας· μάλλον, τίποτα δεν είναι «ορθό» ή αληθινό για τον Παρμενίδη: ούτε ο κόσμος του αισθητού, ούτε τ' όνομά-του,—όσα δηλαδή προκύπτουν ως δοξασίες θνητών ανθρώπων και που αυτοί πιστεύουν πως είναι αληθινά (ενώ, κατά τον Παρ-

1. όπως π.χ. στο και κατά νόμον και κατά φύσιν (για πρώτη φορά μαζί στον Ίπποκράτη, - παραθέτω όπως στο J. E. Joseph, έ. α., 3).

2. J. E. Joseph, έ. α., σ. 3.

3. Όμηρου Ίλιάδα (μετάφρ. Ν. Καζαντζάκη - Ι. Θ. Κακριδή. «Εστία», Αθήνα 1985), Α 403: οί θεοί τόν κράζουν Πολυδύναμο κι οί άνθρωποι... Αιγαίωνα· Ξ 290-291: [πουλί στριγγόφωνο πού στά βουνά φωλιάζει και πού] οί θνητοί τὸ λένε κύμιντη κι οί άθνατοι χαλκίδα· Υ 74: [έ ποταμός] πού όλοι οί θνητοί τόν κράζουν Σκάμαντρο, κι οί άθνατοι όλοι Ξάνθο.

4. Πλάτ. Κρατύλ. 391 D: διορίζει [ο Όμηρος] επί τοίς αύτοίς ά τε οί άνθρωποι όνόματα καλοῦσι και οί θεοί <...> δήλον γάρ δή ότι οί γε θεοί αύτά καλοῦσιν προς όρθότητα άπερ έστι φύσει όνόματα. 438 C: Οίμαι μὲν έγώ <...> μείζω τινά δύναμιν είναι ή άνθρωπειαν τήν θεμένην τά πρώτα όνόματα τοίς πράγμασιν, ώστε αναγκαίον είναι αύτά όρθώς έχειν.

5. τῶ πάντ' όνομ(α) έσται, / όσα βροτοί κατέθεντο πεποιθότες είναι άληθή. Παρμενίδη, Περί φύσεως, απ. 8, 38-39. Παρατίθεται σύμφωνα με το βιβλίο: Γ. Τζαβάρας. Το ποίημα του Παρμενίδη. Αθήνα, «Δόμος» 1980. (Βλ. επίσης τα σχόλια στις σσ. 126, 225).

μενίδη, δεν είναι). Αν μάλιστα στον παλιό μυθολογικό τρόπο σκέψης το πράγμα αποκτά την οντότητά-του μόνο από τη στιγμή που θα έχει όνομα, και συνεπώς υφίσταται σαν πράγμα χάρη στο όνομα, —στο φιλοσοφικό σύστημα του Παρμενίδη το όνομα είναι «η ρίζα του κακού», και η γλώσσα — πηγή πλάνης, αφού μέσω της γλωσσικής ονοματοθεσίας, του ανθρώπινου *ονομάζειν*, καθιερώνονται λανθασμένες γνώμες και δοξασίες, που δεν έχουν καμιά σχέση με την Αλήθεια (βλ. και παρακάτω).

Πάντως, απ' ότι φαίνεται, η αρχαία σκέψη δεν φαντάζεται τον άνθρωπο χωρίς τη γλώσσα. Μ' αυτή την έννοια η προέλευσή της είναι αντιληπτή ως φυσική διαδικασία (φύσει) μάλλον, παρά σαν αποτέλεσμα κάποιας συνειδητής, σκόπιμης δραστηριότητας (νόμω ή θέσει). Μ' άλλα λόγια, ο όρος *φύσει* υπογραμμίζει εδώ τον «φυσικό», μη νομοθετημένο χαρακτήρα της γλώσσας όσον αφορά τη φυλογένεσή της¹.

Από την άλλη πλευρά, και όπως έγινε ήδη φανερό από όσα είπαμε, —το ίδιο παλιές είναι οι αναφορές στη διαδικασία της γλωσσικής ονοματοθεσίας ως συνειδητής δραστηριότητας. Ήδη στα πυθαγόρεια *Ἀκούσματα* αναφέρεται *ὁ τοῖς πράγμασι τὰ ὀνόματα θέμενος*²· στον Παρμενίδη το *ονομάζειν* παρουσιάζεται ως πηγή πλάνης και απατηλῶν δοξασιών³, το ίδιο και στον Εμπεδοκλή (όπου συναντάμε μάλιστα και τον τύπω νόμω)⁴, ενώ στον Κρατύλο του Πλάτωνα κάθε τόσο γίνεται λόγος για τον «νομοθέτη», «δημιουργό ονομάτων» κ.ά. (βλ. παρακάτω). Αυτός ο νομοθέτης, ή πιο σωστά, ο «ονοματοθέτης» δεν νοείται πάντα και απαραίτητα σαν ένα συγκεκριμένο άτομο, αλλά εμφανίζεται απλώς σαν ανθρώπινος παράγοντας γενικά κι αόριστα (οἱ ἄνθρωποι, οἱ βροτοί κλπ.), ή ακόμη — όσον αφορά ιδιαίτερα σε παλιότερα στάδια — σαν μια ανώτερη δύναμη, το πιθανότερο θεϊκή, πάντως όχι ανθρώπινη⁵.

Η αποδοχή της «φυσικής» (με την έννοια που αναλύσαμε παραπάνω) προέλευσης της γλώσσας δεν σημαίνει αυτόματα την απόρριψη της υπόθεσης σχετικά με τη συνειδητή ονοματοθεσία και την κωδικοποίησή της με σύμβαση—νόμω, ἔθει κλπ. (π.χ. η θέση του Επικούρου συνδυάζει και τις δυο απόψεις). Όμως άλλη διάσταση προσλαμβάνει το θέμα της «ορθότη-

1. Απόηχα αυτής της προσέγγισης βρίσκουμε στον Ηρόδοτο (*Ἱστορίαι*, II, 2), στον μύθο που διηγείται για το «πείραμα» του αιγύπτιου βασιλιά Ψαμμητίχου με δυο νεογέννητα παιδιά με σκοπό να μάθει, ποια γλώσσα είναι η αρχαιότερη.

2. DK 58 C 4: ...πάντων σοφώτατον ὁ ἀριθμὸς, δεύτερος δὲ ὁ τοῖς πράγμασι τὰ ὀνόματα θέμενος.

3. Παρμενίδη, *Περὶ φύσεως*, απ. 8, 38-39. Επίσης απ. 19: τοῖς δ' ὄνομ' ἄνθρωποι κατέθεντ' ἐπίσημον ἐκάστω, απ. 9: ...πάντα φάος καὶ νῦξ ὀνόμασται.

4. DK 31 B 8: φύσις δ' ἐπὶ τοῖς ὀνομάζεται ἀνθρώποισιν (εντωμεταξύ οἱ δῖος πιστεύει φύσιν μηδενός εἶναι), Επίσης απ. 9: νόμωι δ' ἐπίφημι καὶ αὐτός.

5. Πλάτ. Κρατύλ. 438 C (βλ. την υποσημ. 4 στη σελ. 103).

τας των ονομάτων», καθώς αλλάζει το περιεχόμενο του όρου φύσει και η σχέση-του προς το νόμος.

Όπως αναφέραμε ήδη, η αντίθεση φύσις:νόμος, με την πόλωση των συστατικών όρων ως καθαρά αντιθετικών, οφείλεται στους σοφιστές. Και μάλιστα, βρίσκεται, ως γνωστό, στο επίκεντρο του φιλοσοφικού προβληματισμού-τους. Όταν η πανάρχαια αντίστιξη Θεοί: άνθρωποι είχε εγκαταλειφθεί, ή, έστω, εξασθενήσει, τη θέση-της πήρε η συναίσθηση του παράδοξου της ανθρώπινης οντότητας όσον αφορά τη σχέση-της με τη φύση: συστατικό και μέρος της φύσης, από τη μια πλευρά, ο άνθρωπος, από την άλλη, συχνά είναι αντιμετώπος μ' αυτήν. Η συνείδηση αυτού του παράδοξου δεν έπαψε ποτέ να είναι ζωντανή. Όμως το γεγονός ότι ο νόμος καθιερώνεται, σαν εναλλακτική ερμηνευτική αρχή, δίπλα —ή μάλλον απέναντι— στο φύσει, μαρτυρεί την «ικανότητα να αναλύονται έστω μερικά στοιχεία της πραγματικότητας...χωρίς την προσφυγή στη θεία πρόνοια»¹, και αυτό αποτελεί σημαντική πρόοδο στο δρόμο προς τον εμπειρικό-επιστημονικό τρόπο σκέψης.

Στον διάλογο του Πλάτωνα *Κρατύλος* βλέπουμε την αντίθεση φύσις: νόμος να τίθεται σε σχέση με τη γλώσσα. Ο Σωκράτης αναλαμβάνει να μεσολαβήσει ανάμεσα στον Κρατύλο, οπαδό της διδασκαλίας του Ηράκλειτου από τη μια, και τον Ερμογένη, που φέρεται ως μαθητής του Πρωταγόρα, από την άλλη, στη διαμάχη-τους σχετικά με την «ορθότητα» των ονομάτων. Την ουσία της διένεξης τη θέτει ο Ερμογένης στην αρχή του διαλόγου: *Κρατύλος φησὶν ὅδε...ὄνόματος ὀρθότητα εἶναι ἐκάστῳ τῶν ὄντων φύσει πεφυκῆσαν, καὶ οὐ τοῦτο εἶναι ὄνομα ὃ ἂν τινες ξυνθέμενοι καλεῖν καλῶσι... Καὶ μὴν ἔγωγε...οὐ δύναμαι πεισθῆναι ὡς ἄλλη τις ὀρθότης ὀνόματος ἢ ξυνθήκη καὶ ὁμολογία...οὐ γὰρ φύσει ἐκάστῳ πεφυκῆσαι ὄνομα οὐδὲν οὐδενί, ἀλλὰ νόμῳ καὶ ἔθει τῶν ἐθισάντων τε καὶ καλούντων*². Να παρατηρήσουμε, ότι και οι δυο πλευρές έχουν ως δεδομένη την ύπαρξη κάποιου «νομοθέτη», τινος *ὀνοματουργοῦ*³, και δεν υφίσταται το δίλημμα σχετικά με τη «φύσει» ή μη προέλευση της γλώσσας. Η διαφωνία τώρα βρίσκεται αλλού (και μαζί — και το πρόβλημα της «ορθότητας»): πώς δόθηκαν τα ονόματα, από τι εμπνεόταν ο νομοθέτης, επιλέγοντας το όνομα για το κάθε πράγμα: *ποῖ βλέπων ὁ νομοθέτης τὰ ὀνόματα τίθεται*⁴; Αν τα ονόματα «τέθηκαν» σύμφωνα με τη φύση του κάθε πράγματος — *τὸ ἐκάστῳ φύσει πεφυκὸς ὄνομα τὸν νομοθέτην*⁵— τότε είναι ορθά, εφόσον εκφρά-

1. J. E. Joseph, *έ.α.*, σ. 3.

2. Πλάτ. *Κρατύλ.* 383 A, 384 D-E.

3. *όπ. παρ.* 389 A. *Επίσης* 390 E; *δημιουργὸς ὀνομάτων*, 389 D: *ὀνομάτων θέτης*.

4. *όπ. παρ.* 389 A.

5. *όπ. παρ.* 389 D.

ζουν κάτι αληθινό, κάποιες πραγματικές ιδιότητες των αντικειμένων που είναι ανεξάρτητες από τους ανθρώπους: οὐχ οἶον ἂν αὐτὸς βουλευθῆ, ἀλλ' οἶον ἐπεφύκει¹. Σύμφωνα με την αντίθετη άποψη, την οποία υποστηρίζει στον διάλογο ο Ερμογένης, τα ονόματα (οι λέξεις) δηλώνουν ό,τι δηλώνουν μόνο χάρη στη σύμβαση — νόμῳ καὶ ἔθει, χωρίς το όνομα να έχει καμιά φυσική σχέση με το ίδιο το πράγμα, δηλαδή, χωρίς να είναι αιτιολογημένο².

Έτσι, η αντίθεση φύσει: νόμῳ (αργότερα χρησιμοποιήθηκε και εδώ ο όρος θέσει) αφορά τη σχέση μεταξύ ονόματος και πράγματος. Όμως το πρόβλημα έχει και μια άλλη διάσταση. Και αυτή είναι σχετική με το πρόβλημα της αλήθειας και της γνώσης. Πράγματι, αν οι λέξεις είναι φύσει, τότε η γνώση της γλώσσας μας οδηγεί στην κατάκτηση γνώσης για τα ίδια τα πράγματα³. Ενώ, αν τα ονόματα είναι νόμῳ, αυτό σημαίνει, ότι δεν περιέχουν τίποτα το αληθινό και συνεπώς, η γλώσσα δεν μπορεί να αποτελέσει πηγή γνώσης.

Έτσι, από τη στιγμή που δεν υφίσταται πια η αντίληψη για την οργανική, φύσει ενότητα ονόματος και πράγματος, που ήταν χαρακτηριστική για την πρωτόγονη κοσμοαντίληψη, τα ονόματα χάνουν και τη μαγική δύναμή-τους. Ο Σωκράτης (και ο Πλάτωνας) θέλει να αποδείξει, ότι η γνώση της πραγματικότητας πρέπει να βασίζεται στην εξέταση των ίδιων των πραγμάτων και όχι των ονομάτων-τους (όπως πιστεύει ο Κρατύλος), δηλαδή, ότι η γλώσσα δεν αποτελεί πηγή γνώσης για τα πράγματα: η μόνη πληροφορία που μπορεί να αποκομίσει κανείς από αυτήν, είναι οι υποκειμενικές γνώμες οι οποίες συχνά δεν έχουν καμιά σχέση με την αλήθεια. Αυτό δεν σημαίνει όμως, ότι γίνεται δεκτός ο ρελατιβισμός του Ερμογένη, ο οποίος δεν περιορίζεται στο να υποστηρίζει πως η ορθότητα του ονόματος δεν έχει σχέση με τη φύση του πράγματος, αλλά την θεωρεί ζήτημα της υποκειμενικής γνώμης και κρίσης του καθενός (πβλ. πιο πάνω Πλάτ. Κρατύλ. 384 D). Μάλιστα, στην αρχή ο Σωκράτης πάει να δημιουργήσει την εντύπωση, ότι συμφωνεί με τον Κρατύλο⁴, για να τον αναγκάσει όμως στη συνέχεια να αποδεχτεί ορισμένες ετυμολογικές ερμηνείες οι οποίες αποκλείουν την ορθότητα ονομάτων από τη φύση. Ας σημειώσουμε εδώ, ότι

1. όπ. παρ. 389 C. Επίσης 390 E.

2. όπ. παρ. 384 D: ἔμοι γάρ δοκεῖ, ὅτι ἂν τις τῷ θῆται ὄνομα, τοῦτο εἶναι τὸ ὀρθόν.

3. όπ. παρ. 435 D-E. ὅς ἂν τὰ ὀνόματα ἐπίστηται, ἐπίστασθαι καὶ τὰ πράγματα (Πβλ. και το ἀρχὴ παιδείσεως ἢ τῶν ὀνομάτων ἐπίσκεψις του Αντισθένη του Αθηναίου). Επίσης 436 A: ...τὸν τὰ ὀνόματα εὐρόντα καὶ ἐκεῖνα ἠθρηκέναι ὧν ἐστὶ τὰ ὀνόματα. 388 C: Ὅνομα ἄρα διδασκαλικὸν τί ἐστὶν ὄργανον καὶ διακριτικὸν τῆς οὐσίας.

4. όπ. παρ. 390 E: Κρατύλος ἀληθῆ λέγει λέγων...οὐ πάντα δημιουργὸν ὀνομάτων εἶναι, ἀλλὰ μόνον ἐκεῖνον τὸν ἀπαβλέποντα εἰς τὸ τῆ φύσει ὄνομα ὃν ἐκάστω καὶ δυνάμενον αὐτοῦ τὸ εἶδος τιθεῖναι εἰς τε τὰ γράμματα καὶ τὰς συλλαβὰς.

γενικά, όλες οι προσπάθειες των σοφιστών στα πλαίσια της δραστηριότητάς-τους με στόχο τη «βελτίωση» της γλώσσας (η ὀρθοέπεια του Πρωταγόρα, η συνωνυμική «τέχνη» του Πρόδικου, — βλ. παρακάτω) στηρίζονται ακριβώς στην αρχή της νόμῳ ὀρθότητος των ονομάτων.

Ο διάλογος *Κρατύλος* θεωρείται το πρώτο έργο (στην αρχαία Ελλάδα) που πραγματεύεται ειδικά, όχι τυχαία και παρεπιπτόντως, θέματα που έχουν σχέση με τη γλώσσα¹. Αποτελεί ταυτόχρονα χαρακτηριστικό παράδειγμα του πώς η εξέταση των γλωσσικών φαινομένων εντάσσεται στο πλαίσιο συζητήσεων γενικότερου φιλοσοφικού χαρακτήρα εκείνης της εποχής. Είδαμε, ότι το κεντρικό πρόβλημα του διαλόγου είναι, σε τελική ανάλυση, το γνωσιολογικό — η πηγή της γνώσης. Σχετικά μ' αυτό υπάρχουν στη φιλοσοφία, ως γνωστό, δυο αντίθετες απόψεις, οι οποίες είχαν εκδηλωθεί, και οι δυο, ήδη από την αρχαιότητα. Η μία, ο ὀρθολογισμός (ρασιοναλισμός), θεωρεί, ότι η αληθινή γνώση αποκτάται μόνο με το νου, ενώ οι αισθήσεις δεν παρέχουν καμιά αξιόπιστη μαρτυρία (*Κακοὶ μάρτυρες ἀνθρώποισιν ὀφθαλμοὶ καὶ ὄτα*, λέει ο Ηράκλειτος) για την αληθινή φύση, για την «ουσία» των πραγμάτων. Η άλλη άποψη, ο σενσουαλισμός, αντίθετα, προβάλλει τις αισθήσεις ως μόνη πηγή της ανθρώπινης γνώσης.

Από τους πρώτους και φανατικούς κήρυκες του ρασιοναλισμού ήταν ο Ελεάτης Παρμενίδης (515-440 π.Χ.), για τον οποίο ...τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι². Κριτήριο της αλήθειας για τον Παρμενίδη είναι ο νους, αλλά ο δρόμος προς την Αλήθεια ἀπ' ἀνθρώπων ἐκτὸς πάτου ἐστίν³. Γιατί οι θνητοὶ ἄνθρωποι, οι βροτοί, ἔχοντας για κριτήριο τις αισθήσεις-τους, δεν κατέχουν παρά δόξες, δηλ. δοξασίες, λανθασμένες γνώμες, και όχι την Αλήθεια, η οποία συνίσταται στη σύλληψη της αιωνιότητας, της σταθερότητας, της ολότητας και της μοναδικότητας του ἔντος, του Εἶναι⁴. Ενώ οι ἄνθρωποι πιστεύουν, πεπλανημένοι⁵, ότι υπάρχουν, εκ-

1. Εδώ όμως θα περιοριστούμε σ' αυτή τη σύντομη αναφορά μόνο σε προβλήματα της φιλοσοφίας της γλώσσας, αφήνοντας για αλλού την αναλυτική παρουσίαση των ειδικότερων θεμάτων που απασχολούν τον Πλάτωνα στον *Κρατύλο* (όπως η θεωρία της συμβολικής αξίας των φθόγγων, η διμερής διαίρεση του «λόγου» σε «νόμα» -«ρήμα», η ταξινόμηση των φθόγγων κ.ά.) που θα πρέπει να εξεταστούν σε σχέση με τη γενικότερη θεωρητική τοποθέτηση του Πλάτωνα.

2. Παρμενίδη *Περὶ φύσεως*, απ. 3. Εδώ και παρακάτω η ἀρίθμηση των αποσπασμάτων γίνεται σύμφωνα με το βιβλίο: Γιάννης Τζαβάρας. *Το ποίημα του Παρμενίδη*. Αθήνα 1980.

3. απ. 1, 27.

4. πβλ. απ. 8, 3-4: ...ὡς ἀγένητον ἔδον καὶ ἀνώλεθρόν ἐστιν, οὖλον, μουνογενές τε καὶ ἀτρεμές οὐδ' ἀτέλεστον. (Επίσης Πλάτ. *Θεαίτητ.* 180 Ε).

5. απ. 8, 54.

τός από το έόν, γίνεσθαι τε και ἄλλυσθαι, εἶναι τε και οὐχί, και τόπον ἀλλάσσειν δια τε χροῖα φανόν ἀμείβειν¹. Αυτή την πίστη-τους ή, μάλλον, την πλάνη (τις δόξας...βροτείας) την καθιέρωσαν και στη γλώσσα: τοῖς δ' ὄνομ' ἄνθρωποι κατέθεντ' ἐπίσημον ἑκάστῳ².

Ἔτσι, η γλωσσική ονοματοθεσία, με τις λέξεις-«ονόματα» για τα πάντα, ὄσσα βροτοὶ κατέθεντο πεποισότες εἶναι ἀληθῆ³, φανερώνει τις λαθεμένες αυτές δοξασίες. Ο Παρμενίδης υπογραμμίζει επίμονα τη σχέση μεταξύ γλώσσας και νόησης, μεταξύ του λέγειν και του νοεῖν⁴. και η ανθρώπινη γλώσσα δεν φανεώνει παρά την αδυναμία των ανθρώπων (ἀμηχανίη) να συλλάβουν την Αλήθεια, την ενότητα του εόντος. Γι'αυτό, ακούγοντας τον κόσμο...ἐπέων ἀπατηλόν⁵, δεν μαθαίνει κανείς τίποτα άλλο, παρά βροτῶν δόξας. Ὡστε, η γλώσσα, για τον Παρμενίδη, δεν μπορεί να παρέχει κανένα στοιχείο για την ἀληθινή γνώση (η οποία, ἄλλωστε, είναι προνόμιο του Θεϊκού, ὄχι του ἀνθρώπινου, νοεῖν).

Ὅσο για το πρόβλημα αν τα ονόματα είναι φύσει ή ὄχι, - δηλαδή αν ἔχουν ή ὄχι φυσική σχέση με τα πράγματα που δηλώνουν (και, επομένως, αν μας βοηθούν ή ὄχι στο να γνωρίσουμε την «ἀλήθεια» για τα ἴδια τα πράγματα) — αυτό το πρόβλημα δεν απασχόλησε ιδιαίτερα τον Παρμενίδη, εφόσον τόσο τα ονόματα, ὄσο και τα πράγματα ἀνήκουν, κατ' αὐτόν, στον «ψεύτικο» κόσμο του φαινομενικού και του αισθητοῦ: ποιος ο λόγος λοιπόν να ενδιαφερόμαστε για τη σχέση μεταξύ λέξης-ἀπάτης και πράγματος-ἀπάτης; ...Πάντως, ἀπ' ὅτι φαίνεται, ο Παρμενίδης ἦταν πιο κοντά στο να ἀποδεχτεῖ τη συμβατική και ὄχι τη φυσική ἀποψη (βλ. πιο πάνω τα ἀποσπάσματα 19 και 8, 39).

Ο ἄλλος μεγάλος φιλόσοφος της εποχῆς εκείνης — ο Ηράκλειτος (540-480 π.Χ.), ἀντίθετα ἀπό τον Παρμενίδη που θέλει τον κόσμο σταθερό, ἀμετάβλητο και ἀφθαρτο, υποστηρίζει την αἰώνια κίνηση, ἀλλαγῆ και σχετικισμό. Κατά τον Ηράκλειτο, ὄλα ἀλλάζουν, ὄλα είναι σχετικά· γι' αὐτό είναι ἐπιφυλακτικός ως προς την ὑπαρξῆ «ἀληθινῆς» γνώσης για την πραγματικότητα, ἀμφιβάλλει για τη γνωστική ικανότητα του ἀνθρώπου. Ὅσα γνωρίζουν οἱ ἀνθρωποι, λέει, — ἀκόμα και οἱ πιο σοφοί — δεν

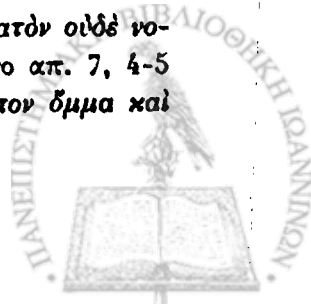
1. ἀπ. 8, 40-41.

2. ἀπ. 19.

3. ἀπ. 8,39.

4. Πβλ. τὸ λέγειν τε νοεῖν... (ἀπ. 6, 1)· φάσθαι σ' οὐδέ νοεῖν· οὐ γὰρ φατὸν οὐδέ νοητὸν... (ἀπ. 8,8)· οὔτε γὰρ ἄν γνοίης...οὔτε φράσαις (ἀπ. 2,7-8). Ὅμως στο ἀπ. 7, 4-5 στη θέση της παράθεσης νοεῖν-λέγειν/φάσθαι διαβάζουμε νομῶν ἄσκοπον ὄμμα και ἠχῆεσαν ἀκουήν και γλωσσάν.

5. ἀπ. 8, 52.

είναι παρά δοκέοντα¹. Η γνώση που αποκομίζουμε από τις μαρτυρίες των αισθήσεων δεν είναι αξιόπιστη, δεν αρκεί. «τα φανερά» μας εξαπατούν². Αυτό συνεπάγεται λογικά, ότι και τα λεγόμενα των ανθρώπων, τα έπεα, δεν μπορούν να εκφράζουν τίποτα άλλο, παρά κάποιες σχετικές και υποκειμενικές γνώμες-τους³.

Αυτός ο ρελατιβισμός του Ηρακλείτου αποτέλεσε στόχο κριτικής από την πλευρά των μεταγενέστερων φιλοσόφων, π.χ. του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη⁴.

Όμως, απ'ότι φαίνεται, το πράγμα δεν είναι εντελώς έτσι, όπως το λέει π.χ. ο Αριστοτέλης αναφερόμενος στις *Ηρακλειτείες* δόξαις, ως *ἀπάντων τῶν αἰσθητῶν ἀεὶ ῥεόντων καὶ ἐπιστήμης περὶ αὐτῶν οὐκ οὔσης*⁵. Ο Ηράκλειτος, πράγματι, δεν αναγνωρίζει ως αληθινή εκείνη τη γνώση που βασίζεται μόνο στις αισθήσεις, στην παρατήρηση «των φανερών», όμως δεν αποκλείει τελείως την ύπαρξη αληθινής γνώσης για τον κόσμο και για τις νομοτέλειες που ρυθμίζουν την οργάνωσή-του, — δηλαδή για τον Λόγο, που τα πάντα γίνονται σύμφωνα μ' αυτόν. Μόνο που οι άνθρωποι, κατά τον Ηράκλειτο, αδυνατούν να συλλάβουν αυτό τον ανώτερο Λόγο και να προσαρμόσουν σύμφωνα μ' αυτόν τα λόγια και τα έργα-τους⁶. Αν

1. *Δοκέοντα γὰρ ὁ δοκιμώτατος γινώσκει* (ἀπόσπ. 20. Εδώ και παρακάτω η αρίθμηση των αποσπασμάτων του Ηράκλειτου γίνεται σύμφωνα με την αρίθμηση στο βιβλίο *Heraclitus. Greek text with a short commentary by M. Marcovich. The Los Andes Univ-ty press, Merida, Venezuela, 1967*).

2. *Κακοὶ μάρτυρες ἀνθρώποισιν ὀφθαλμοὶ καὶ ὄτα* (ἀπ. 13). *Ἐξηπάτηνται φῆσιν, οἱ ἄνθρωποι πρὸς τὴν γνῶσιν τῶν φανερῶν* (ἀπ. 21).

3. *τῶι μὲν θεῶι καλὰ πάντα καὶ ἀγαθὰ καὶ δίκαια, ἄνθρωποι δὲ ἅ μὲν ἄδικοι ὑπέληφασιν, ἅ δὲ δίκαια* (ἀπ. 91).

4. Πβλ. π.χ. την κριτική των απόψεων του Ηράκλειτου στον Κρατύλο 439 D-E (ελεύθερη απόδοση δική-μου): Αλλά τότε, πώς είναι δυνατό να ονομαστέι κάτι ορθῶς αφού ὄλο και κινεῖται; Πώς θα λέγαμε πρώτα ὅτι είναι «αυτό», ὕστερα - ὅτι είναι «κεκείνο», αφού την ἴδια εκείνη στιγμή που θα το λέγαμε, «κεκείνο» δε θα ἦταν πια το ἴδιο, ἀλλὰ θα γινόταν κάτι ἄλλο και θά'φευγε; ...Και ἔπειτα, είναι δυνατό να είναι «κάτι» εκείνο που δεν μένει ποτέ το ἴδιο;

«...» Γι' αυτό οι οπαδοὶ της θεωρίας της αιωνίας κίνησης πρέπει να βρουν κάποια ἄλλη γλώσσα, *την ἄλλην φωνήν*, για να μπορούν να εκφράζουν τις θεωρίες-τους, γιατί σ' αυτήν που ἔχουμε τώρα, δεν υπάρχουν κατάλληλες λέξεις, — με μοναδική ἴσως εξαίρεση το *οὐδ' ὅπως*, — αυτό ἴσως θα τους ταίριαζε, ἔτσι ἀόριστο που είναι (Θεαίτητος 183 B).

Εδώ ο Πλάτων εννοεὶ εκείνους τους μαθητές του Ηράκλειτου, οι οποίοι ὅπως π.χ. ο Κρατύλος, «ξεπέρασαν» στο σχετικισμό τον δάσκαλό-τους: αν ο Ηράκλειτος εἶπε, ὅτι *δις τῷ αὐτῷ ποταμῷ οὐκ ἔστιν ἐμβῆναι*, αὐτὸς γὰρ [ο Κρ.] ᾤετο οὐδ' ἅπαξ και εκφράζει την ἀκρότατη δόξα πως δεν πρέπει να μιλάει κανείς, παρά μόνο να δείχνει με το δάχτυλό-του (Ἀριστοτ. *Μετά τα φυσικά* IV, 5, 1010 α 11-15).

5. Ἀριστοτ. *Μετά τα φυσικά* 1, 5, 987α 33-35.

6. *Τοῦ δὲ λόγου τοῦδ' ἐόντος / αἰεὶ ἀξύνετοι γίνονται ἄνθρωποι...ἀπειροῖσιν ἑοικασί πειρώμενοι / καὶ ἐπέων καὶ ἔργων τοιούτων...* (ἀπ. 1).

μπορούσαν να το πετύχουν, τότε ίσως θα ήταν σε θέση να αποκτήσουν την αληθινή γνώση. Και τότε θα τους ήταν χρήσιμες και οι αισθήσεις: τα μάτια και τα αυτιά είναι κακοί μάρτυρες (βλ. πιο πάνω απ. 13) όχι γενικά, αλλά για εκείνους που έχουν βάρβαρες ψυχές, δηλαδή για εκείνους που ο διανοητικός-τους κόσμος είναι ανεπαρκής¹. Έτσι, και τα έπεα μπορούν να περιέχουν ένα ποσοστό γνώσης, πάντα όμως με την προϋπόθεση ότι υπάρχει ο νους που είναι ικανός να την «εξαγάγει». Όπως ακριβώς ο ίδιος επιχειρεί, λέει, τη διήγηση των *ἐπέων* και *ἔργων*, *κατὰ φύσιν διαιρέων ἕκαστον καὶ φράζων ὅκως ἔχει*². Άρα, είναι δυνατό, πρώτο, να γίνει διαίρεση —τόσο των «επέων», όσο και των «έργων» — *κατὰ φύσιν*, δηλαδή σύμφωνα με τις αληθινές-τους ιδιότητες, και δεύτερο, μπορεί κανείς όχι απλώς να διατυπώσει κάποια υποκειμενική γνώμη γι' αυτά, αλλά να αποφανθεί για το πώς είναι (*ὅκως ἔχει*).

Αλλά γενικά πρέπει να παραδεχτούμε, ότι παρά το γεγονός ότι ο Ηράκλειτος δεν αρνείται να αποδώσει στις αισθήσεις κάποιο ρόλο στην απόκτηση γνώσης, η στάση-του σ' αυτό το ζήτημα είναι αρκετά απαισιόδοξη και προσεγγίζει τον αγνωστικισμό. Πάνω απ' όλα είναι ο νους: μόνο με το νου είναι εφικτή η σύλληψη του ανώτερου Λόγου και της αληθινής γνώσης. Όμως οι άνθρωποι δεν τον διαθέτουν, και ακόμα και ο «δοκιμώτατος» δεν γνωρίζει παρά τα «δοκέοντα».

Η τρίτη μεγάλη φυσιογνωμία της προσωκρατικής φιλοσοφίας, ο Δημόκριτος (460-370 π.Χ.), είναι, όπως και ο Παρμενίδης, ρασιοναλιστής. Θεωρεί ότι η αληθινή, η γνησίη γνώση δεν μπορεί να βασίζεται στις αισθήσεις (αυτό το είδος γνώσης το χαρακτηρίζει ως σκοτή)³ και κατακτάται μόνο με το νου. Όμως αντιμετωπίζει τη δυνατότητα τέτοιας «γνήσιας» γνώσης με σκεπτικισμό και υποστηρίζει, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, ότι αλήθεια ή δεν υπάρχει (*οὐθὲν ἀληθές*), ή είναι κριμμένη από μας (*ἡμῖν γ' ἄδηλον*)⁴.

Όσο για τη γλώσσα, αυτή έχει, κατά τον Δημόκριτο, συμβατικό (θέσει) και αυθαίρετο (τύχη) χαρακτήρα. Αυτό όχι απλώς συνάγεται από τα λεγόμενά-του, αλλά αποτελεί αντικείμενο ιδιαίτερης επιχειρηματολογίας.

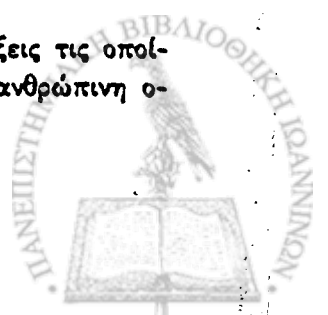
Έτσι, σύμφωνα με τη μαρτυρία του νεοπλατωνικού Πρόκλου (5ος αι. μ.Χ.) ο Δημόκριτος, *θέσει λέγων τὰ ὀνόματα, διὰ τεσσάρων επιχειρη-*

1. ...βαρβάρους ψυχὰς ἔχόντων (απ. 13), που οι μεταγενέστεροι συγγραφείς το παραφράζουν ως *ἀφρώνων ἀνθρώπων* (βλ. *Heraclitus*, έ.α., σ. 45).

2. απ. 1. Δεν είναι όμως σαφές, αν το έπεα σημαίνει εδώ ξεχωριστές λέξεις τις οποίες αναλύει ο Ηράκλειτος, ή γενικότερα «τα λεγόμενα» των ανθρώπων, την ανθρώπινη ομιλία (γλώσσα).

3. DK 68 B 11.

4. Άριστοτ. *Μετὰ τὰ φυσικά* IV, 5, 1009 β 11-12.

μάτων τούτο κατεσκευάζεν¹. Τα πρώτα δυο επιχειρήματα αναφέρονται, για να χρησιμοποιήσουμε πιο σύγχρονη ορολογία, στην ασυμμετρία όσον αφορά τη σχέση μορφής («ονόματος») — σημασίας στη γλώσσα, δηλ. στην έλλειψη της αμφιμονοσήμαντης αντιστοιχίας 1:1 (μια μορφή—μια σημασία). Συγκεκριμένα, ο Δημόκριτος, όπως μας λέει ο Πρόκλος, επισημαίνει εδώ δυο δυνατές περιπτώσεις: αυτή την *ὁμωνυμίας* όταν τὰ γὰρ διάφορα πράγματα τῶι αὐτῶι καλοῦνται ὀνόματι, και της *πολυωνυμίας*, εἰ γὰρ τὰ διάφορα ὀνόματα ἐπὶ τὸ αὐτὸ και ἔν *πρᾶγμα* ἐφαρμόσουσιν. Το λογικό συμπέρασμα είναι ότι οὐκ ἄρα φύσει τὸ ὄνομα.

Όπως είναι φανερό, ο Δημόκριτος μιλάει εδώ για τα φαινόμενα της ομοηχίας (ομωνυμίας) και της πολυσημίας στην πρώτη περίπτωση, και για το φαινόμενο της συνωνυμίας στη δεύτερη. Ο ίδιος ο Δημόκριτος—πάντα σύμφωνα με τον Πρόκλο²— καλεῖ δὲ ὁ αὐτὸς τὸ μὲν *πρῶτον ἐπιχείρημα* *πολύσημον* τὸ δὲ *δεύτερον* *ισόρροπον*, εννοώντας προφανώς την ισοδυναμία από σημασιολογική άποψη.

Το τρίτο επιχείρημα με το οποίο ο Δημόκριτος ανασκευάζει τη θεωρία της φυσικής προέλευσης της γλώσσας και της «φύσει» σχέσης μεταξύ «ονόματος» και «πράγματος», προέρχεται ἐκ τῆς τῶν ὀνομάτων μεταθέσεως, δηλαδή από τη δυνατότητα της μετονομασίας (το επιχείρημα αυτό το καλεῖ ο Δημόκριτος *μετώωνυμον*): διὰ τί γὰρ τὸν Ἀριστοκλέα μὲν Πλάτωνα, τὸν δὲ Τύρταμον Θεόφραστον μετωνομάσαμεν εἰ φύσει τὰ ὀνόματα;

Τέλος, το τέταρτο επιχείρημα του Δημόκριτου κατά της φύσει άποψης, το καλούμενο *νώωνυμον* από τον ίδιο, προέρχεται ἐκ δὲ τῆς τῶν ὁμοίων ἔλλειψεως και αναφέρεται σε περιπτώσεις «πραγμάτων»-εννοιῶν που δεν έχουν κατονομασία στη γλώσσα, τη στιγμή μάλιστα που για κάποιες άλλες έννοιες, σε εντελώς ανάλογες περιπτώσεις, υπάρχουν λέξεις «ονόματα»: διὰ τί ἀπὸ μὲν τῆς φρονήσεως λέγομεν φρονεῖν ἀπὸ δὲ τῆς δικαιοσύνης οὐκέτι παρονομάζομεν; Πρόκειται για αρκετά λεπτή παρατήρηση, η οποία επισημαίνει την έλλειψη αναλογικής αντιστοιχίας [σε μορ-

1. Εδώ και παρακάτω τα αποσπάσματα από το κείμενο του Πρόκλου παρατίθενται σύμφωνα με την έκδοση: *Democritea. Collegit emendavit interpretatus est Salomo Luria*. Λένινγκραντ 1970, σ. 139, απ. 563 (DK 68 B 26).

2. Υπάρχει η άποψη, ότι η ορολογία την οποία παραθέτει ο Πρόκλος στο κείμενό του δεν είχε χρησιμοποιηθεί από τον ίδιο τον Δημόκριτο, αλλά είναι μεταγενέστερη: «Οι λέξεις *ὁμωνυμία*, *πολυωνυμία*, όπως σωστά υπέθεσε ο Steinthal, δεν ανήκουν στον Δημόκριτο, αλλά είναι δανεισμένες από την αριστοτελική ορολογία: οι όροι του ίδιου του Δημοκρίτου (*πολύσημον*, *ισόρροπον*) εμφανίζονται στο τέλος του αποσπάσματος, όπου ο τεχνικός όρος *ἐπιχείρημα*, με την έννοια «απόδειξη», είναι επίσης μετα-δημοκρίτειος. Πβλ. Aristot. *Categ.* I, 1, 1a1: *ὁμώνυμα λέγεται ὡν ὄνομα μόνο κοινόν, ὁ δὲ κατὰ τοῦτομα λόγος τῆς οὐσίας ἕτερος*» (*Democritea*, έ.α. σ. 550).

φικό επίπεδο] προκειμένου για τις γλωσσικές διαδικασίες παραγωγής (αντίθετα από ό,τι συμβαίνει με την κλίση). Το αποτέλεσμα είναι η πολυμορφία σχηματισμών ή, αντίθετα, μορφικά «κενά»—αυτό ακριβώς το φαινόμενο στο οποίο αναφέρεται ο Δημόκριτος ως *νώνημον*—στα πλαίσια του ίδιου παραγωγικού μοντέλου, δηλαδή έναντι της αναλογικής ενότητας στο επίπεδο της σημασίας¹.

Σχετικά με τη γνώμη που είχε ο Δημόκριτος για το ρόλο της γλώσσας στη γνωστική διαδικασία, είναι δύσκολο να πούμε κάτι με απόλυτη σιγουριά, γιατί τα σωζόμενα αποσπάσματα δεν περιέχουν καμιά ρητή ένδειξη που θα μας επέτρεπε να καταλήξουμε σ' ένα τεκμηριωμένο και μονοσήμαντο συμπέρασμα πάνω σ' αυτό το θέμα. Πάντως, ξεκινώντας από το γεγονός ότι ο Δημόκριτος ήταν οπαδός της «θέσει» άποψης και από τη γενική στάση-του στο ζήτημα της αλήθειας και της αληθινής γνώσης (και που θα πρέπει να χαρακτηριστεί μάλλον ως απαισιόδοξη), μπορούμε να υποθέσουμε, ότι δεν μοιάζει να θεωρούσε τη γλώσσα σπουδαία πηγή γνώσης.

Από την άλλη πλευρά, ορισμένες εκφράσεις του Δημόκριτου, όπως *Λόγος γὰρ ἔργου σκιή*² ή μια άλλη, η οποία παρομοιάζει τα ονόματα (των θεών) με *ἀγάλματα φωνήεντα*³—δηλαδή, κάτι σαν «φωνούμενες απεικονίσεις»—παρουσιάζουν τον Δημόκριτο λιγότερο απόλυτο και δείχνουν ότι ίσως δεν έβλεπε τη διαδικασία της γλωσσικής ονοματοθεσίας ως εντελώς αυθαίρετη και τα ονόματα ως μη έχοντα καμιά απολύτως σχέση με τα πράγματα που ονομάζουν. Βέβαια, το όνομα δεν ταυτίζεται με το πράγμα, δεν είναι «φύσει», όμως αυτό δεν σημαίνει ότι το όνομα και το πράγμα είναι τελείως άσχετα μεταξύ τους. Το όνομα μας δίνει μια εικόνα του πράγματος, έστω κι αν αυτή η εικόνα δεν είναι η ακριβής αντιγραφή, αλλά μόνο η «σκιά»-του. Έτσι, με βάση τα παραπάνω αποσπάσματα θα μπορούσαμε να υποθέσουμε, μαζί με άλλους μελετητές⁴, ότι ίσως ο Δημόκριτος αναγνώριζε κάποια αντιστοιχία μεταξύ ονόματος και πράγματος. Και αν ισχύει αυτό, αν δηλαδή η γλώσσα αντικατοπτρίζει, έστω και κατά προσέγγιση, την πραγματικότητα, αυτό σημαίνει, ότι μπορεί να συμβάλει μερικώς, παρέ-

1. Πβλ. ΝΕ *καλός-καλοσύνη*, αλλά *κακός-κακοσύνη*, (το αφηρημένο ουσιαστικό για τη δήλωση της αντιστοιχίας ιδιότητας είναι *κακία*): επίσης έχουμε ζεύγη όπως *έξυπνος-έξυπνάδα*, *ικανός-ικανότητα*, *στραβός-στραβομάρα*, *τρελός-τρέλα* κ.ά. που μαρτυρούν για την πολυμορφία των σχηματισμών προς εξυπηρέτηση της ίδιας σημασίας, στα πλαίσια του ίδιου παραγωγικού πρότυπου. (Βλ. Β. Μότσιου, Παραγωγή λέξεων στη σύγχρονη ελληνική γλώσσα: Γενικές αρχές περιγραφής και μερικά προβλήματα ταξινόμησης των παραγωγικών μοντέλων. *Μελέτες για την Ελληνική γλώσσα* 4 (1983). Θεσσαλονίκη 1984).

2. *Democritea*, έ.α., απ. 565, 493a, [DK 68 B 145].

3. όπ. παρ. απ. 564. [DK 68 B 142, 26].

4. I. Perelmutter, *Grečeskija mysliteli* 5 v. do n.e. Στο βιβλίο *Istorija lingvističeskich učenij. Drevnij mir*. Μόσχα, «Nauka» 1980, σσ. 120-122.

χοντας κάποιες πληροφορίες για τα στοιχεία του γύρω κόσμου, στην απόκτηση γνώσης για την πραγματικότητα.

Έχει διατυπωθεί μάλιστα και μια πιο «προωθημένη» άποψη —ότι ο Δημόκριτος θεωρούσε τη γλώσσα (τον λόγο) πιστή και ακριβή εικόνα της πραγματικότητας, αντιγραφή και αναπαράσταση της οργάνωσης του κόσμου: όπως ο κόσμος απαρτίζεται από άτομα, έτσι και ο λόγος αναλύεται σε ελάχιστα στοιχεία —τους φθόγγους/τα γράμματα. Υπάρχει η μαρτυρία του Αύλου Γέλλιου, σύμφωνα με την οποία ο Δημόκριτος, και ύστερα ο Επίκουρος, «λένε ότι η φωνή απαρτίζεται από ελάχιστα σώματα (*ex individuis corporibus vocem constare dicunt*) και που τα ονομάζουν *ρεῦμα ἀτόμων*»¹. Εκτός από αυτή τη μαρτυρία, η παραπάνω άποψη προβάλλει ως αποδεικτικό επιχείρημα την «ατομιστική» θεωρία σχετικά με την «ορθότητα» (ή, μάλλον, με την προέλευση) των «πρώτων» ονομάτων, που εκθέτει ο Πλάτωνας στον *Κρατύλο* και που αποδίδεται στον Δημόκριτο (ή, έστω, σε κάποιον οπαδό της «ατομικής» σχολής)². Βέβαια, από τα σωζόμενα αποσπάσματα του Δημόκριτου δεν προκύπτει κανένα στοιχείο που να προσφέρει την άμεση επιβεβαίωση της παραπάνω υπόθεσης (ότι η θεωρία της προέλευσης των «πρώτων ονομάτων» και της συμβολικής αξίας των φθόγγων στον *Κρατύλο* ανήκει στον Δημόκριτο). Ως έμμεση απόδειξη όμως εδώ χρησιμοποιούνται ορισμένα επιχειρήματα που επικαλούνται τις βασικές γενικές αρχές της «ατομικής» φιλοσοφίας του Δημόκριτου και με τις οποίες εναρμονίζεται απόλυτα το γενικό πνεύμα της θεωρίας-υπόθεσης για τη γλώσσα που εκτίθεται στον *Κρατύλο*. Ενώ, από την άλλη πλευρά, η θεωρία αυτή, τουλάχιστο ως προς ορισμένα σημεία-της, βρίσκεται σε διαφωνία με το πνεύμα και την ουσία του πλατωνικού φιλοσοφικού συστήματος.

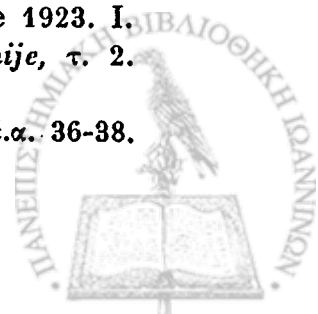
Ας παρακολουθήσουμε αυτή την επιχειρηματολογία, στα κύρια σημεία-της³, κάνοντας παράλληλα μια σύντομη αναφορά στα κρισιμότερα χωρία του πλατωνικού κειμένου.

Όπως είπαμε, πρόκειται για την «ορθότητα» των «πρώτων» ονομάτων, γία την ερμηνεία των οποίων δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν τα συνηθισμένα τεχνάσματα από το οπλοστάσιο της ετυμολογικής ανάλυ-

1. *Democritea*, έ.α., απ. 565 (Αύλ. Γέλλιος, *Αττικές νύχτες* 5, 15) και σχόλιο σελ. 551.

2. Η υπόθεση αυτή υποστηρίχτηκε ιδιαίτερα στις δεκαετίες του '20-'30: R. Philippson, *Platons Kratylos und Demokrit. Philologische Wochenschrift* Bd. 49, N 30 (1929), 923 κεξ. E. Haag. *Platons Kratylos. Versuch einer Interpretation*. Stuttgart, 1933. Επίσης E. Frank. *Plato und sogenannten Pythagoreer*. Halle 1923. I. M. Tronskij. *Iz istorii antičnogo jazykoznanija. Sovetskoje jazykoznanije*, τ. 2. Λένινγκραντ 1936, σσ. 36-38.

3. Παρουσιάζεται εδώ έτσι, όπως συνοψίζεται από τον I. M. Tronskij, έ.α. 36-38.

σης εκείνης της εποχής: διάφορα φωνητικά «κόλπα» (όπως προσθήκη, αφαίρεση, μετάθεση κλπ. φθόγγων, που άφηναν περιθώρια για πολλές αυθαιρεσίες)¹, προσφυγή στην υπόθεση της «ξένης» ή της ιδιοματικής, ή ακόμηση και της θείας προέλευσης, στον παράγοντα της εϋστομίας και του καλλωπισμοῦ, κλπ. Η αποδοχή μιας από τις παραπάνω «λύσεις» θα ισοδυναμούσε για τον Σωκράτη με την παραίτηση («απαλλαγή») από την προσπάθεια να εξεταστεί σοβαρά το πρόβλημα των πρώτων ονομάτων². Γιατί, σε τελική ανάλυση, η ουσία βρίσκεται σ' αυτά: αν μεν τα ὕστερα (παράγωγα—σύνθετα) ονόματα είναι αιτιολογημένα, δηλαδή η σημασί- τους, η σχέση-τους με τα πράγματα μπορεί να ερμηνευτεί με την αναγω- γή στα πρώτα («απλά», πρότυπα—δ οὐκέτι ἔκ τινων ἑτέρων ξύγκειται ὀνομάτων)³ ονόματα, —πώς όμως να τα εξηγήσει κανείς, τα ίδια αυτά τα πρώτα ονόματα, ἃ ὡσπερὶ στοιχεῖα τῶν ἄλλων ἐστὶ καὶ λόγων καὶ ὀνομάτων⁴; (αραίωση δική-μου,—B.M.)

Εδώ τίθεται, όπως βλέπουμε, ζήτημα ιστορικής υφής (και που, σαν τέτοιο, πρέπει μάλλον να βρισκόταν έξω από τον κύκλο των προβλημάτων της πλατωνικής φιλοσοφίας): πρόκειται ουσιαστικά για την προέλευση των ονομάτων (=της γλώσσας)⁵, δηλαδή — για την αρχή (φυλογένεση) της ομιλίας γενικά, ως πανανθρώπι- νου φαινομένου (με την έννοια περίπου του σωσυριανού language), τόσο στους Έλληνες, όσο και σε κάποιους άλλους λαούς. (Γι' αυτό, εξάλλου, και δεν γίνεται αποδεκτή η προσφυγή στην υπόθεση του δανεισμού των πρώτων ονομάτων από τους «βαρβάρους»).

Και εδώ ο Πλάτωνας μας προτείνει μια πρωτότυπη θεωρία (423 BE-424) η οποία εξηγεί τα πρώτα ονόματα ως αποτέλεσμα μίμησης.

Όπως είναι γνωστό, η μίμηση παίζει σπουδαίο ρόλο στο φιλοσοφικό σύστημα του Δημόκριτου, ως παράγοντας της εξέλιξης — ιστορικής και πολιτιστικής — του ανθρώπου· κατά τον Δημόκριτο, ο άνθρωπος έμαθε

1. Πλάτ. Κρατύλ. 414 D: *εἰ δ' αὖ τις εἰσείη καὶ ἐντιθέσθαι καὶ ἐξαιρεῖν ἄττ' ἂν βούληται τις εἰς τὰ ὀνόματα, πολλὴ εὐπορία ἔσται, καὶ πᾶν ἂν παντὶ τις ὄνομα πράγματι προσαρμόσειεν.*

2. ὅπ. παρ. 425 D E-426 A: *καὶ ἡμεῖς οὕτως εἰπόντες ἀπαλλαγώμεν, ὅτι τὰ πρώτα ὀνόματα οἱ θεοὶ ἔθεσαν καὶ διὰ ταῦτα ὀρθῶς ἔχει... ἢ ...ὅτι παρὰ βαρβάρων τινῶν αὐτὰ παρελήφθαμεν' ...ἢ ὅτι ὑπὸ παλαιότητος ἀδύνατον αὐτὰ ἐπισκέψασθαι ὡσπερ καὶ τὰ βαρβαρικά. αὐταὶ γὰρ ἂν πᾶσαι ἐκδύσειε εἰεν καὶ μάλα κομφαὶ τῷ μὴ ἐθέλοιτι λόγον διδόναι περὶ τῶν πρώτων ὀνομάτων, ὡς ὀρθῶς κεῖται.*

3. ὅπ. παρ. 422 B.

4. ὅπ. παρ. 422 A.

5. Η εξίσωση αυτή «γλώσσα= ὄνομα» είναι από τα κύρια χαρακτηριστικά της αντιληψής για τη γλώσσα κατά την πρώιμη φάση της γλωσσικής μελέτης στην αρχαία Ελλάδα.

τις τέχνες μιμούμενος τα ζώα. Έτσι και στον Κρατύλο το (πρώτο) όνομα αποτελεί ένηχο — τῆ φωνῆ — ομοίωμα (πβλ. τα ἀγάλματα φωνήεντα στον Δημόκριτο), μίμημα¹ εκείνων από τις ιδιότητες του πράγματος — τις αντιληπτές μέσω των αισθήσεων — που συνιστούν την ουσία-του: το όνομα δηλώνει τί είναι το κάθε πράγμα². Αυτός ο σενοσουλισμός είναι αισθητός σαν παραφωνία μέσα στον πλατωνικό τρόπο σκέψης: ο Σωκράτης ο ίδιος μάλιστα προβάλλει το αντεπιχείρημα, αναφερόμενος σε περιπτώσεις ονομάτων που δηλώνουν πράγματα τα μη αντιληπτά από τις αισθήσεις, όπως π.χ. οι αριθμοί³.

Όστε, τα πρώτα ονόματα αποτελούν αναπαράσταση της ουσίας των πραγμάτων μέσω της φωνής, πιο συγκεκριμένα — με φθόγγους και συλλαβές⁴. Εδώ ερχόμαστε σ' εκείνο το σημείο, όπου φανερώνεται ιδιαίτερα καθαρά το ατομιστικό πνεύμα της όλης θεωρίας. Για να ελεγχθεί, κατά πόσο «ορθά» γίνεται αυτή η αναπαράσταση της ουσίας με φθόγγους και συλλαβές, λέει ο Σωκράτης, πρέπει πρώτα να γίνει η ανάλυση, η «διαίρεση» τόσο των ονομάτων, όσο και των πραγμάτων, σε ελάχιστα συστατικά στοιχεία και η ταξινόμησή τους, και ύστερα πρέπει να συσχετιστούν μεταξύ τους τα συστατικά στοιχεία των ονομάτων, οι φθόγγοι, από τη μια πλευρά, με τα συστατικά στοιχεία [των αισθητηριακών αντιλήψεων] των πραγμάτων, από την άλλη⁵.

Έτσι, έχουμε μια θεωρία, η οποία συσχετίζει τον φθόγγο με τη σημασία, ή, ακριβέστερα, προσεγγίζει άμεσα τις ακουστικές και τις αρθρωτικές ιδιότητες (τρόπος παραγωγής) των φθόγγων με τις ιδιότητες των πραγμάτων. Ο φθόγγος γίνεται φορέας σημασίας χάρη στο ότι η θέση και οι κινήσεις των φωνητήριων οργάνων αναπαριστούν τις ιδιότητες των πραγμάτων, όπως και οι χειρονομίες. «Αυτές οι απόψεις δεν μπορούσαν να

1. Πλάτ. Κρατύλ. 423 Β, 430 Α, Ε και αλλού.

2. όπ. παρ. 423 Β: *ονομάζει ό μιμούμενος τῆ φωνῆ δ ἄν μιμῆται* 424 Β: *...ή μίμησις τυγχάνει οὐσα τῆς οὐσίας.*

3. όπ. παρ. 435 Β: *...εί θέλεις ἐπὶ τὸν ἀριθμὸν ἔλθειν, πόθεν οἶει ἔξειν ὀνόματα ὁμοια ἐνὶ ἐκάστῳ τῶν ἀριθμῶν ἐπενεγκεῖν...*

4. όπ. παρ. 424 ΑΒ: *τοῖς γράμμασι καὶ ταῖς συλλαβαῖς τοῦ ὄντος ἐπιλαμβάνεται αὐτῶν, ὥστε ἀπομιμεῖσθαι τὴν οὐσίαν.*

5. όπ. παρ. 424 Β Ε-425 Α: *ἄρα οὐκ...ὀρθότατόν ἐστι διελέσθαι τὰ στοιχεία πρῶτον; <...> καὶ ἐπειδὴν ταῦτα διελώμεθα τὰ ὄντα εὖ πάντα, αὐθις δεῖ ὀνόματα ἐπιθεῖναι, εἰ ἔστιν εἰς ἃ ἀναφέρεται πάντα, ὥσπερ τὰ στοιχεία, ἐξ ὧν ἔστιν ἰδεῖν αὐτά τε, καὶ εἰ ἐν αὐτοῖς ἔνεστιν εἶδη κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, ὥσπερ ἐν τοῖς στοιχείοις. ...οὕτω δὴ καὶ ἡμεῖς τὰ στοιχεία ἐπὶ τὰ πράγματα ἐποίησομεν καὶ ἐν ἐπὶ ἐν, <...> καὶ σύμπολλα ποιοῦντες δὲ δὴ συλλαβὰς καλοῦσιν καὶ συλλαβὰς αὐ συντιθέντες, ἐξ ὧν τὰ τε ὀνόματα καὶ τὰ ῥήματα συντιθενται καὶ πάλιν ἐκ τῶν ὀνομάτων καὶ ῥημάτων μέγα ἤδη τι καὶ καλὸν καὶ ὄλον συστήσομεν.*

ανήκουν παρά σ' έναν ατομιστή, που ανάγει τη σημασία της λέξης στη σημασία του φθόγγου. Λες και πάει να ανασκευάσει τα σκεπτικιστικά επιχειρήματα του Γοργία για την αδυναμία της γλώσσας, εξαιτίας της ακουστικής υφής-της, να εκφράσει περιεχόμενο εμπειριών που προσφέρονται μέσω των άλλων αισθητήριων οργάνων. Απορρίπτοντας την υπεραπλουστευτική θεωρία της ηχομίμησης, καταλήγει, ως μεσολαβητικό μέσο, στις κινήσεις των φωνητήριων οργάνων κατά την άρθρωση των φθόγγων (και που οι κινήσεις αυτές είχαν μελετηθεί από ειδικούς σε θέματα ρυθμικής). Εδώ έχουμε να κάνουμε με μια θεωρία που είναι αποτέλεσμα βαθύτατου στοχασμού, και όχι απλώς με ένα «καπρίτσιο» του Πλάτωνα, ο οποίος — άγνωστο για ποιο λόγο — θέλησε να εξετάσει ένα ιστορικής φύσης πρόβλημα, από εκείνα που δεν είχαν γι' αυτόν κανένα ενδιαφέρον, και μάλιστα από τελείως ξένες γι' αυτόν θεωρητικές θέσεις. Όλα αυτά τα στοιχεία, τα τόσο ασυνήθιστα για τον Πλάτωνα, μας οδηγούν προς μια μόνο κατεύθυνση — στον Δημόκριτο¹.

Όμως, εφόσον καμιά άμεση επιβεβαίωση αυτής της άποψης δεν υπάρχει, όλες οι υποθέσεις σχετικά με την πιθανή πηγή απ' όπου ο Πλάτωνας μπορούσε να είχε «δανειστεί» τη θεωρία-του, παραμένουν σε επίπεδο υποθέσεων. Μάλιστα, σύμφωνα με την ευρύτερα αποδεκτή άποψη, η θεωρία της συμβολικής αξίας των φθόγγων (όχι όμως και η ταξινόμησή τους) αποτελεί πρωτότυπη συμβολή του Πλάτωνα.

Ωστόσο, το ενδιαφέρον του Δημόκριτου για τη γλώσσα δεν περιορίστηκε σε φιλοσοφικά ζητήματα. Οι μεταγενέστερες μαρτυρίες σώζουν αρκετούς τίτλους των έργων του μεγάλου επιστήμονα, όπου πραγματευόταν ποικίλα γλωσσικά θέματα. Όπως αναφέραμε ήδη, ο Δημόκριτος πρέπει να θεωρηθεί ένας από τους πρώτους (αν όχι ο πρώτος)² Έλληνες «διαλεκτολόγους» που ασχολήθηκαν με τις «γλώσσες» (βλ. παραπ. σ. 100, σημ. 3). Εκτός από αυτό, εξέταζε και διάφορα άλλα γλωσσικά φαινόμενα που έχουν σχέση τόσο με τη φθογγική, όσο και με τη σημασιολογική πλευ-

1. I. M. Tronskij, έ.α., σ. 36. Διαμετρικά αντίθετη άποψη εκφράζει ο I. Perelmutter, ο οποίος υποστηρίζει ότι η κεντρική θέση που προβάλλεται στον Κρατύλο — ότι το όνομα αποτελεί, κατά κάποιον τρόπο, αναπαράσταση του πράγματος (αναπαράσταση κατά προσέγγιση, όχι τέλειο ομοίωμα, όπως το θέλει ο Κρατύλος, αλλά, από την άλλη πλευρά, όχι και εντελώς αυθαίρετο θεσμό, χωρίς καμιά σχέση με το πράγμα, όπως υποστηρίζει ο Ερμογένης) — δεν έρχεται καθόλου σε αντίθεση με τις βασικές αρχές της πλατωνικής φιλοσοφίας. Υπονοεί, ότι το όνομα, η γλώσσα, ως φαινόμενο του κόσμου του αισθητού, δεν μπορεί να είναι παρά μόνο αποτύπωση, μακρινό ομοίωμα της αληθινής ουσίας των πραγμάτων, η οποία ανήκει στον κόσμο των ιδεών και συλλαμβάνεται μόνο με τον νου (I. Perelmutter, έ.α., σσ. 140-143). Εξάλλου, αυτή η σκέψη εκφράζεται ρητά και στην VII Έπιστολή του Πλάτωνα.

2. I. Tronskij. Voprosy jazykonogo razvitija v antičnom obščestve, σ. 39.

ρά της γλώσσας, όπως προκύπτει εκτός από την επιχειρηματολογία υπέρ της «θέσει» άποψης (βλ. παραπάνω), και από τους παρακάτω τίτλους των συγραμάτων-του: *Περὶ ῥυθμῶν καὶ ἁρμονίης, Περὶ ποιήσιος, Περὶ καλλοσύνης ἐπέων, Περὶ εὐφώνων καὶ δυσφώνων γραμμάτων, Περὶ ῥημάτων, Ὀνομαστικῶν*¹.

Μια ξεχωριστή θέση κατέχει η γλώσσα στο φιλοσοφικό-εκπαιδευτικό σύστημα των σοφιστών (δεύτερο μισό του 5ου αι. π.Χ.), το οποίο χαρακτηριζόταν γενικά από μια πρακτική κατεύθυνση. Αντίθετα από τους αρχαίους Έλληνες στοχαστές της προηγούμενης περιόδου, οι σοφιστές ανέπτυξαν ιδιαίτερη δραστηριότητα όχι τόσο στον ερευνητικό-επιστημονικό, όσο στον εκπαιδευτικό -«διαφωτιστικό» τομέα, όπου το επίκεντρο του ενδιαφέροντός-τους αποτελούσαν όχι θετικές, αλλά «ανθρωπιστικές», όπως θα λέγαμε σήμερα, επιστήμες. Η σοφιστική παιδεία είχε ως στόχο να προετοιμάζει τους νέους για την ένταξή τους στην κοινωνία και για την όσο γίνεται αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση των πρακτικών προβλημάτων τα οποία θα συναντούσαν στη ζωή. Έτσι, και το ενδιαφέρον-τους για τη γλώσσα δεν είναι μόνο θεωρητικό, αλλά και πρακτικό, καθώς βλέπουν τη γλώσσα όχι απλώς σαν μέσο επικοινωνίας, αλλά και ως μέσο επίτευξης ορισμένου στόχου. Χρησιμοποιώντας τη σύγχρονη ορολογία, θα λέγαμε, ότι οι σοφιστές είχαν αντιληφθεί εκείνη την επικοινωνιακή λειτουργία της γλώσσας την οποία ονομάζουμε σήμερα «προθετική» (ή «βουλευτική»). Γενικά, μπορούμε να πούμε ότι οι έρευνες των σοφιστών γύρω από τη γλώσσα εντάσσονται μέσα σ' έναν ευρύτερο κύκλο προβλημάτων που απασχολούν σήμερα τον νέο σχετικά κλάδο — τη γλωσσολογική πραγματολογία, όπου οι σοφιστές θα μπορούσαν βάσιμα να θεωρηθούν ως πρόδρομοι.

Πράγματι, στις παρατηρήσεις-τους σχετικά με τη γλώσσα βλέπουμε να λαμβάνονται υπόψη μερικοί βασικοί παράγοντες που συμμετέχουν σε μια γλωσσική πράξη και που απαρτίζουν το γενικότερο πλαίσιο της επικοινωνίας, το εξωγλωσσικό (καταστασιακό) περιβάλλον (situational context). Αυτοί οι παράγοντες που επισημαίνονται από τους σοφιστές (κυρίως σε σχέση με τη ρητορική τέχνη) είναι: ο ομιλητής που θέλει να πετύχει με τα λεγόμενά-του ένα ορισμένο σκοπό· ο αποδέκτης - ακροατής στον οποίον απευθύνεται ο λόγος, με τα συναισθήματά-του, τις προθέσεις και την ψυχολογία-του (όλα αυτά οφείλει να τα γνωρίζει ο ομιλητής-ρήτορας προκειμένου να είναι ο λόγος-του αποτελεσματικότερος)· τέλος — ο χώρος όπου επιτελείται η γλωσσική πράξη (αγορά, δικα-

1. *Democritea*, έ.α., απ. 815, 823.

στήριο, παρέα σ' ένα φιλικό σπίτι κλπ.). Ακριβώς σ' αυτό το «πραγματολογικό» πλαίσιο εντάσσεται η ταξινόμηση των προτάσεων από τον Πρωταγόρα σε *εὐχωλήν, ἐρώτησιν, ἀπόκρισιν, ἐντολήν*¹. Εδώ είναι εμφανής η αντίληψη για την πρόταση ως *εκφώνημα* (δηλ. κάτι που λέγεται, «εκφωνείται»), το οποίο αποτελεί — για να χρησιμοποιήσουμε και πάλι την αντίστοιχη ειδική ορολογία — μια *προσλεκτική πράξη* και που πραγματώνει μια ορισμένη *προσλεκτική δύναμη*, δηλαδή που παρουσιάζει τα λεγόμενα ως αληθινά, ως ευχή, παράκληση ή προσταγή να γίνουν αληθινά, ως ερώτηση κλπ. (Η γραμματική κατηγορία της ρηματικής *ἐγκλίσης* είναι, ως γνωστό, ένα από τα κύρια τυπικά μέσα έκφρασης της προσλεκτικής δύναμης).

Ὡστε, η γλώσσα ενδιαφέρει τους σοφιστές πρώτα απ' όλα σαν πράξη επικοινωνίας. Γι' αυτό και υποστηρίζουν την προτεραιότητα του προφορικού λόγου έναντι του γραπτού. Χρησιμοποιήσαμε σκόπιμα αυτή τη διατύπωση με την οποία συνήθως γίνεται αναφορά στη μια από τις βασικές αρχές της σύγχρονης γλωσσολογικής έρευνας. Γιατί πράγματι, σ' αυτό το σημείο η στάση των σοφιστών παρουσιάζει κραυγαλέα αντίθεση με την παραδεδομένη άποψη των μέχρι τότε, αλλά και των μετέπειτα μελετητών της γλώσσας, σύμφωνα με την οποία μόνο η γραπτή μορφή-της, δηλαδή τα γραπτά κείμενα (των «δόκιμων» συγγραφέων) αποτελούν γλωσσικά δείγματα άξια μελέτης και που πρέπει να θεωρούνται πρότυπο «σωστής» χρήσης. Η άποψη αυτή βρήκε, όπως ξέρουμε, την χαρακτηριστική-της έκφραση στον ορισμό του περιεχομένου της «*γραμματικής (τέχνης)*» που δόθηκε από τον Διονύσιο τον Θράκα και που ορίζει ως αντικείμενο της μελέτης της γλώσσας την *ἐμπειρία τῶν παρὰ τοῖς ποιηταῖς τε καὶ συγγραφεῦσιν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ λεγομένων*.

Αντίθετα, οι σοφιστές επισήμαναν τα μειονεκτήματα της γραπτής γλωσσικής μορφής. Ένα γραπτό κείμενο είναι «νεκρό», δεν μιλάει (*σιγᾶ*)², στερείται εκείνων των δυνατοτήτων επικοινωνίας τις οποίες διαθέτει ο ζωντανός προφορικός λόγος, που ο Φαίδρος τον χαρακτηρίζει ως *ζῶντα καὶ ἔμψυχον, οὐδ' ὁ γεγραμμένος εἶδωλον ἄν τι λέγοιτο δικαίως*³. Διότι ο ομιλητής (ρήτορας), κατά την ομιλία-του, μπορεί και λαμ-

1. DK 80 A 1 (Διογ. Λαερτ. IX 53): ...*διεἰλέ τε τὸν λόγον πρῶτος εἰς τέτταρα: εὐχωλήν, ἐρώτησιν, ἀπόκρισιν, ἐντολήν*.

2. Πλάτ. Φαίδρος 275 D-E: *Δεινὸν γάρ που, ὦ Φαῖδρε, τοῦτ' ἔχει γραφή <...> ἐὰν δ' ἀνέρη τι σεμνῶς πάνυ σιγᾶ <...> ταῦτόν δέ καὶ οἱ λόγοι <...> ἐὰν δέ τι ἔρη τῶν λεγομένων βουλόμενος μαθεῖν, ἐν τι σημαίνει μόνον ταῦτόν ἀείδων δέ ἢ παξ γραφῆ, κυλινδεῖται μὲν πανταχοῦ πᾶς λόγος ὁμοίως παρὰ τοῖς ἐπαύουσιν, ὡς δ' αὐτως παρ' οἷς οὐδὲν προσήκει, καὶ οὐκ ἐπίσταται λέγειν οἷς δεῖ γε καὶ μὴ*. Βλ. και Γ. Μπαμπινιώτη. *Θεωρητική Γλωσσολογία*. Αθήνα 1980, σ. 93.

3. ὅπ. παρ. 276 A. (απαίωση δική μου, Β.Μ.).

βάνει υπόψη τις ιδιομορφίες του ακροατηρίου στο οποίο απευθύνεται, προσαρμόζοντας ανάλογα το ύφος του λόγου-του¹.

Αυτά εξηγούν ίσως και την όχι απλώς σκεπτικιστική, αλλά σαφώς αρνητική στάση που κρατάει ο Σωκράτης στον Πρωταγόρα απέναντι στην ενασχόληση με την κριτική ανάλυση ποιητικών έργων (τὸ περὶ ποιήσεως διαλέγεσθαι)². Διότι, υποστηρίζει ο Σωκράτης, πρόκειται για ένα άψυχο γραπτό κείμενο, που δεν είναι δυνατό να πει κανείς με απόλυτη σιγουριά, τι ακριβώς εννοούσε ο ποιητής γράφοντάς το, μια και δεν μπορούμε να τον ρωτήσουμε³. Αλλά, αφού είναι έτσι, ποιο το όφελος ν' ασχολείται κανείς και να συζητά για κάτι που δεν μπορεί ούτε καν να συλλάβει το νόημά-του; Έτσι, εμφανίζεται και εδώ ως ένα από τα βασικά κριτήρια ο βαθμός της συνεννόησης, της επικοινωνίας (η οποία βέβαια εκλαμβάνεται αποκλειστικά ως κατανόηση [αναφορικού]-λογικού περιεχομένου) που μεταφέρει ένα γλωσσικό δείγμα.

Να επιστρέψουμε τώρα σ' αυτά που είπαμε στην αρχή σχετικά με την χαρακτηριστική αντίληψη των σοφιστών για τη γλώσσα ως μέσο επίτευξης κάποιου σκοπού. Είναι γνωστό, ότι ο Πρωταγόρας, ο Γοργίας και άλλοι σοφιστές υπογραμμίζουν ιδιαίτερα την ικανότητα του λόγου να πείθει και να επιδρά πάνω σε ανθρώπινα έργα. Γι' αυτό δίνουν τόσο μεγάλη σημασία στη Ρητορική, στην *ἐπιστήμη τοῦ εὖ λέγειν*, όπως την όρισαν οι Στωϊκοί, δηλαδή στην ικανότητα να εκφράζεται κανείς με χάρη και με άνεση, αλλά και με σαφήνεια και με ακρίβεια, έτσι ώστε να μπορεί ο λόγος-του να πείθει: *πειθοῦς δημιουργός ἐστίν ἢ ῥητορική ...πειθοῦς δημιουργός ἐστὶ πιστευτικῆς...περὶ τὸ δίκαιόν τε καὶ ἄδικον*⁴.

Ωστόσο, οι σοφιστές δεν ήταν οι πρώτοι που αντιλήφθηκαν την ικανότητα του πείθουν και γενικότερα—τις δυνατότητες επίδρασης που διαθέτει η ανθρώπινη γλώσσα. Ας θυμηθούμε και πάλι τη μυθολογική εκείνη αντίληψη, σύμφωνα με την οποία η λέξη ανήκει στο πράγμα ως ένα από τα οργανικά συστατικά-του, «κομμάτι από τη σάρκα του»,—«την πανάρχαια αντίληψη, ότι ο λόγος αποκαλύπτει—ορίζει—το πράγμα... Αυτή η αντίληψη οδηγεί τον αρχαϊκό άνθρωπο στην πεποίθηση... ότι η γλώσσα μπορεί να επηρεάσει την πορεία των πραγμάτων—χαρακτηριστικό πα-

1. όπ. παρ. 271 B: *...διαταξάμενος τὰ λόγων τε καὶ ψυχῆς γένη <...> προσαρμότων ἕκαστον ἕκαστω... Και παρακάτω, 277 D: ποικίλη μὲν ποικίλους ψυχῆ καὶ παναρμονίους διδοῦς λόγους, ἀπλοῦς δὲ ἀπλῆ. Αναλυτικά για το θέμα βλ. Α. Γ. Κατσούρη, *Ρητορική ν-πόκριση*. Ιωάννινα 1989, σ. 85-88.*

2. Πλάτ. *Πρωταγ.* 347 C.

3. όπ. παρ. 347 E: *...ποιητῶν, οὐς οὔτε ἀνερέσθαι οἶόν τ' ἐστίν περὶ ὧν λέγουσιν, <...> οἱ μὲν ταῦτά φασιν τὸν ποιητὴν νοεῖν, οἱ δ' ἕτερα, περὶ πράγματος διαλεγόμενοι δ' ἀδυνατοῦσιν ἐξελέγξαι.*

4. Πλάτ. *Γοργίας* 453 A, 455 A.

ράδειγμα η κατάρα»¹. Η βασική έννοια της «γλωσσικής πράξης» και η αντίληψη, ότι η γλώσσα αποκτά το νόημά-της μέσω του αποτελέσματος, της αντίδρασης (οι πράξεις, η συμπεριφορά) που προκαλεί, — αυτά τα στοιχεία είναι εμφανή ήδη στα ομηρικά έπη². Μάλιστα, μπορούμε να πούμε, ότι και «η ρητορική τέχνη γεννήθηκε την εποχή του Ομήρου»³. Στα ομηρικά έπη βρίσκει κανείς πειστικές ενδείξεις για τη σημασία της ρητορικής στα χρόνια του Ομήρου. Ο Ησίοδος επίσης εξαιρεί την ικανότητα να μιλά κανείς όμορφα και που τη θεωρεί να είναι θείο δόρο της Μούσας Καλ-

1. Α.-Φ. Χριστίδης. Πολυσημία: σημασία και ιστορία. *Μελέτες για την Ελληνική γλώσσα*. (Πρακτικά της 10ης ετήσιας συνάντησης του τομέα γλωσσολογίας της Φιλολογίας του ΑΠΘ. 9-11 Μαΐου 1989. Παράρτημα). Θεσ/νίκη 1990, σσ. 231-232.

2. D. Roochnik. Homeric Speech Acts: Words and Deeds in the Epics. *The Classical Journal* 85 (1990), Ν4, σσ. 290-291. Ο συγγραφέας υποστηρίζει, ότι η αντίληψη σχετικά με τη συνάρτηση της γλώσσας με το πρακτικό αποτέλεσμα των λεγομένων βρίσκει την έκφρασή-της στη λεξική «φόρμουλα» (φρασεολογική ενότητα), όπου συνεμφανίζονται μαζί, σαν μια ενιαία και αδιάσπαστη ολότητα έργον τε έπος τε (σε διάφορες παραλλαγές). Σ' αυτά θα μπορούσε να προσθέσει κανείς το έπέων και έργων του Ηράκλειτου (απ. 1), καθώς επίσης να παρατηρήσει τη συνεμφάνιση και πάλι των ίδιων λέξεων στη ρήση του Δημόκριτου *Λόγος έργου σκή* (βλ. παραπάνω). Δε θα ισχυριστούμε, βέβαια, ότι το «έργο» εμφανίζεται εδώ ως στόχος ή το αποτέλεσμα του «λόγου», — κάθε άλλο. Εκείνο όμως που επιβεβαιώνεται με τα παραπάνω παραδείγματα, είναι η πανάρχαια πεποίτηση για τον οργανικό δεσμό μεταξύ «λόγου» και «έργου», μεταξύ γλώσσας και πράξης (πράγματος, πραγματικότητας), η πεποίτηση, ότι μπορούμε ανακάνουμε πράγματα με λέξεις», για να θυμηθούμε τον τίτλο του δημοφιλέστατου βιβλίου του Τζ. Όστιν (J. L. Austin, 1962. *How to do things with words*). Εντελώς πρόσφατα μάλιστα — έστω από διαφορετική αφετηρία και σε διαφορετικά συμφραζόμενα — την ενότητα λόγου και πράγματος επικαλέστηκε ο Α.-Φ. Χριστίδης (βλ. την προηγούμενη υποσημείωση) με αφορμή την ελληνική έκφραση *σούπα [και] μούπες*, στην οποία «συστεγάζονται» η σημασία 'λόγος, λεκτική ανταλλαγή, διάλογος' με τη σημασία 'πράγμα' (όπως στο παράδειγμα που παραθέτει ο Χριστίδης: *Θα χρειαστούμε καρδιά, κατσαβίδια, και σούπα και μούπες*, - δηλαδή διάφορα άλλα πράγματα). Ο συγγραφέας επιχειρεί να εξηγήσει την «περιέργη αυτή σημασιακή συνύπαρξη» με βάση την αρχέγονη αδιαφοροποίητη ενότητα, «ένα βαθύτερο νοητικό μόρφωμα, ένα βαθύτερο μύθο: την ενότητα ή τη διαπλοκή λόγου και πράξης [αραίωση δική-μου, -B. M.]. Η ίδια η γλώσσα μοιάζει να λύνει με τέτοιου είδους «επιλογές» την αντίθεση ανάμεσα στο *έν αρχή ήν ό λόγος* της Βίβλου και στο *έν αρχή ήν ή πράξις /Γκαίτε/*.—Α.-Φ. Χριστίδης, έ. α., σ. 232. Εδώ θα μπορούσαμε να επικαλεστούμε, εκτός από το υλικό που παρατίθεται στο παραπάνω άρθρο, και μερικά ετυμολογικά δεδομένα. Έτσι, το αρχαίο σλαβικό *νθκѣ* (σύγχρ. ρωσ. *ν'εδ' «πράγμα»* συγγενικά είναι τα λατ. *vox*, ελλ. *έπος*, γοθθ. *waihts*) είναι μεταρρηματικός σχηματισμός, κάτι σαν «ειπωμένος», -πβλ. σανσκρ. *υκιά*. Αυτός ο τρόπος δήλωσης του πράγματος —ως εκείνου που εκφράστηκε στο λόγο— αντικατοπτρίζει πολύ αρχαϊκό τρόπο σκέψης. —Ο. Ν. Trbuac̆ev. Slav'anskaja etimologija i praslav'anskaja kultura. *Slav'anskoje Jazykoznanije*. Μόσχα, «Nauka» 1988, σ. 322.

3. Α. Κατσούρη. *Ρητορική υπόκριση*. Ιωάννινα, 1989, σ. 21.

λιόπης¹. Αλλά ιδιαίτερη πρόοδος και η γρήγορη ανάπτυξη της ρητορικής συνδέονται αναμφισβήτητα με την εγκαθίδρυση δημοκρατικών πολιτευμάτων.

Στους σοφιστές λοιπόν η ρητορική και η ορθοέπεια θεωρούνται ως παιδείας μέγιστον μέρος², και κύριος στόχος αυτής της εκπαίδευσης είναι να κάνει τον άνθρωπο *περι ἐπῶν δεινόν*³, δηλαδή να τον βοηθήσει ώστε να αποκτήσει την επιδεξιότητα στο *λέγειν τε καὶ πείθειν*, στη ρητορική τέχνη. Έτσι, οι σοφιστές μελετοῦν τη γλώσσα, αναζητώντας τρόπους βελτίωσής της, που γι' αυτούς σημαίνει την αύξηση της ακριβολογίας και γενικά—την όσο γίνεται μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα όσον αφορά την απόδοση σκέψης. Διότι οι σοφιστές πιστεύουν, ότι ο κύριος προορισμός της γλώσσας είναι η έκφραση της σκέψης. Για να είναι όμως αποτελεσματική και για να μπορεί να επιδρά, να πείθει, η γλώσσα πρέπει να βρίσκεται σε συμφωνία με τη νόηση, με τις απαιτήσεις του νου και της κοινής λογικής.

Εδώ βλέπουμε να γεννιέται, σε μια από τις πρώτες-της μορφές, η έννοια του γλωσσικού κανόνα, και μάλιστα ρυθμιστικού, η οποία βασίζεται στην αντίληψη, ότι υπάρχουν ορισμένες «προδιαγραφές» σχετικά με το «σωστό» στη γλώσσα. Έτσι με τους σοφιστές εμφανίζεται, για πρώτη φορά, το πρόβλημα της γλωσσικής νόρμας, της «πρότυπης» γλώσσας, ή της «σωστής χρήσης», όπως συχνά λέγεται σήμερα. Και ως «σωστή» θεωρείται εκείνη η γλωσσική μορφή, η οποία δεν είναι αντίθετη με τη νόηση και που ακολουθεί πιστά τους κανόνες της λογικής. Ακόμη και κατά την ανάλυση ποιητικών έργων ένα από τα κριτήρια της αξιολόγησης, — αν δηλαδή το κείμενο είναι γραμμένο καλά (ὀρθῶς πεποιήται)⁴ ή όχι — αποτελεί για τους σοφιστές η εσωτερική -λογική συνέπεια (βλ. παρακάτω, σελ. 131)⁵.

Στο επίκεντρο της διδασκαλίας των σοφιστών βρίσκεται ο άνθρωπος ως ρυθμιστής του κόσμου στον οποίο ζει: *Πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστιν, τῶν μὲν οὐκ ὄντων ὡς οὐκ ἔστιν*⁶.

Το πασίγνωστο αυτό απόφθεγμα του Πρωταγόρα από τα Ἄβδηρα (485-420 π.Χ.) οδηγεί σε ορισμένες διαπιστώσεις. Πρώτα απ' όλα αποτελεί κήρυγμα ακραίου υποκειμενισμού και σχετικισμού που καταλήγουν τελικά στον φιλοσοφικό-γνωσιολογικό και ηθικό σκεπτικισμό—

1. όπ. παρ., σσ. 16, 17-21.

2. Πλάτ. Πρωταγ. 338 E: *ἡγοῦμαι...ἐγὼ ἀνδρὶ παιδείας μέγιστον μέρος εἶναι περι ἐπῶν δεινόν εἶναι.*

3. στο ίδιο.

4. όπ. παρ., 339 A, B.

5. όπ. παρ., 340 C.

6. DK 80 B I. Πλάτ. Θεαίτητος 151 E-152 A.

ένα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της σοφιστικής κοσμοαντίληψης. Ο Πρωταγόρας δεν πιστεύει στη δυνατότητα κατάκτησης αξιόπιστης, έγκυρης γνώσης του έξω κόσμου, όπως άλλωστε δεν πιστεύει και στην ανώτερη αντικειμενική, εκτός τόπου και χρόνου, αλήθεια. Κατ' αυτόν, οι πράξεις, οι νόμοι, οι κοινωνικοί θεσμοί, οι ηθικές αξίες κ.ά. δεν έχουν αυθύπαρκτη υπόσταση, δεν υπάρχουν αντικειμενικά, ανεξάρτητα από τον άνθρωπο. Τα πάντα, κατά τους σοφιστές, είναι προϊόντα της ανθρώπινης δραστηριότητας: έχουν καθιερωθεί κάποια στιγμή συμβατικά (νόμω) έτσι όπως ο άνθρωπος τα νόμιζε ότι πρέπει να είναι¹. Γι' αυτό, υποστηρίζουν οι σοφιστές, δεν υπάρχει π.χ. απόλυτο δίκαιο ή απόλυτο άδικο· τα πράγματα είναι έτσι όπως τα νομίζει ο καθένας, οπότε το ίδιο πράγμα μπορεί να υπάρχει και να μην υπάρχει, να είναι ταυτόχρονα κακό και καλό². Για τον Πρωταγόρα λεγόταν ότι *ἔφη δύο λόγους εἶναι περὶ παντὸς πράγματος ἀντικειμένους ἀλλήλοις*³ και που να είναι και οι δυο αληθείς. Διότι κύριος στόχος του ρήτορα-σοφιστή ήταν, όπως ξέρουμε, να πείθει για την αλήθεια και την ορθότητα των όσων έλεγε, κι ας μην ήταν καθόλου αληθινά, ούτε ορθά⁴. Και πράγματι, οι σοφιστές φημίζονταν, ως γνωστό, για το ότι *τά τε αὖ σμικρὰ μεγάλα καὶ τὰ μεγάλα σμικρὰ φαίνεσθαι ποιούσιν διὰ ῥώμην λόγου*⁵, ότι *κατόρθωναν τὸ τὸν ἡττω δὲ λόγον κρείττω ποιεῖν*⁶, και ακόμη για την ικανότητα που είχαν, ιδιαίτερα οι καλοί ρήτορες σοφιστές, να προκαλούν με το λόγο-τους στο ακροατήριο τα αισθήματα που ήθελαν: *Λόγος δυνάστης μέγας ἐστίν, ...δύναται γὰρ καὶ φόβον παῦσαι καὶ λύπην ἀφελεῖν καὶ χαρὰν ἐνεργάσασθαι καὶ ἔλεον ἐπαυξῆσαι*⁷.

1. Αυτά μας θυμίζουν τον Ηράκλειτο, ο οποίος επίσης θεωρούσε ότι οι ηθικές έννοιες του δικαίου και του άδικου αποτελούν ανθρώπινη επινόηση, ενώ στους θεούς τα πάντα είναι σωστά και δίκαια (βλ. παραπάνω, σ. 109, υποσ. 3) Πβλ. και την πολεμική του Πλάτωνα στον Κρατύλο (386 E), όπου ο Σωκράτης λέει πως είναι φανερό, ότι τα πράγματα έχουν μια δική-τους υπόσταση (διε αυτά αὐτῶν οὐσίαν ἔχοντά τινα βέβαιόν ἐστι τὰ πράγματα), όχι σε σχέση με εμάς, ούτε ως καθιερωμένη από εμάς, ... αλλά υπάρχουν αυτά καθαυτά και έχουν την υπόσταση εκείνη με την οποία είχαν πρωτοεμφανιστεί.

2. DK 80 A 19, [Ἄριστοτ. Μετὰ τὰ φυσικά XX. 6. 1062 β 13] : ...οἰδὲν ἕτερον λέγων ἢ τὸ δοκοῦν ἐκάστωι τοῦτο καὶ εἶναι παγίως· τούτου δὲ γιγνομένου τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἶναι καὶ μὴ εἶναι, καὶ κακὸν καὶ ἀγαθὸν εἶναι. Επίσης Πλάτ. Κρατύλος 386 A, 386 C, Θεαίτητος 189, 190.

3. DK 80 B 6a. Επίσης DK 80 A 20: Ἑλληνές φασι Πρωταγόρου προκατάρξαντος παντὶ λόγῳ λόγον ἀντικεῖσθαι.

4. Πλάτ. Φαῖδρος 267 A: [ο Τεισίας και ο Γοργίας] πρὸ τῶν ἀληθῶν τὰ εἰκότα εἶδον ὡς τιμητέα μᾶλλον. Επίσης Θεαίτητος 166 D, 260 A, 272 D-E.

5. Πλάτ. Φαῖδρος 267 B.

6. Ἄριστοτ. Ρητορική II. 24, 1402 α 23.

7. Γοργίας Ἑλένης ἐγκώμιον 8.

Από την παραπάνω περίφημη ρήση του Πρωταγόρα συνάγεται όμως και ένα άλλο σημαντικό συμπέρασμα, το οποίο αποτελεί επίσης ένα από τα αξιώματα της σοφιστικής διδασκαλίας και που αποδεικνύεται τελικά να έχει σχέση με τη γλώσσα. Πρόκειται για τον κυρίαρχο ρόλο του ανθρώπου ως «νομοθέτη» και ρυθμιστή: ο άνθρωπος ο οποίος κανόνισε τα πάντα σύμφωνα με την κρίση-του και προς το συμφέρον-του, μπορεί να τα αλλάξει κατά τη θέλησή-του, αν η υπάρχουσα τάξη πραγμάτων δεν τον εξυπηρετεί πια.

Αυτό ισχύει, κατά τους σοφιστές, και για τη γλώσσα. Εφόσον η γλώσσα είναι νόμος, δηλαδή καθιερώνεται συμβατικά, όπως και τόσοι άλλοι κοινωνικοί θεσμοί, είναι στο γέρι του ανθρώπου — και μάλιστα επιβάλλεται — να γίνουν ορισμένες αλλαγές στην οργάνωσή-της, έστω υπό μορφής ρυθμίσεων, αν αυτό κριθεί απαραίτητο προκειμένου να βελτιωθεί (πάντα, βέβαια, σύμφωνα με την υποκειμενική κρίση του ρυθμιστή) η λειτουργικότητα της γλώσσας. Αυτές οι θέσεις όχι μόνο υποστηρίχτηκαν θεωρητικά, αλλά βρήκαν, όπως φαίνεται, και πρακτική εφαρμογή. Έτσι, έχουμε πληροφορίες για μερικές αυτού του είδους κανονιστικές απόπειρες του Πρωταγόρα: επίσης, το ίδιο ρυθμιστικό πνεύμα είναι αισθητό, μερικώς, στις ακριβολογικές-σημασιολογικές αναλύσεις του Πρόδικου (βλ. παρακάτω). Όστε, έχουμε εδώ ένα από τα πρώτα δείγματα της ρύθμισης της γλώσσας σύμφωνα με κάποιες προκαθορισμένες υποκειμενικές απόψεις. Και, το χειρότερο, οι απόψεις αυτές δεν ήταν διαμορφωμένες με βάση το γλωσσικό υλικό, αλλά είχαν ως αφετηρία τους κανόνες της νόησης και τις λογικές κατηγορίες.

Έτσι, ο Πρωταγόρας δεν δίστασε να διορθώσει ακόμη και τον ίδιο τον Όμηρο: συγκεκριμένα, δεν «εγκρίνει» τη χρήση της προστακτικής άειδε (στον πρώτο στίχο της *Ίλιάδας*) η οποία απευθύνεται στη θεά. Το «λάθος», κατά τον Πρωταγόρα, έγκειται στο ότι το να πεις σε κάποιον «κάνε» ή «μην κάνεις κάτι» σημαίνει πως τον προστάζεις, ενώ δεν προστάζει κανείς τη θεά, παρά μόνο μπορεί να την παρακαλεί ή να εκφράζει μια ευχή: άρα, εδώ θα ταίριαζε άλλος ρηματικός τύπος και όχι η προστακτική¹. Ο Πρωταγόρας ασχολήθηκε επίσης με την κατηγορία του γένους² και επισήμανε και εδώ ορισμένες «ανωμαλίες». Έτσι, η «λογική» αντίληψη που έχουμε για το περιεχόμενο των λέξεων *μῆνις* («οργή») και *πῆληξ* («περικεφαλαία») δεν συμβιβάζεται, κατά τη γνώμη του Πρωταγόρα,

1. Ο Αριστοτέλης (*Περὶ Ποιητικῆς* XIX, 1456 b 15) αναφέρει, ότι ο Πρωταγόρας επέκρινε τον Όμηρο για τον στίχο *μῆνιν ἄειδε θεά*, επειδή ο Όμηρος, λέει, *εὐχεσθαι οὐόμενος ἐπιτάττει*...τὸ γὰρ κελεύσαι, φησί, ποιεῖν τι ἢ μὴ, ἐπίταξις ἐστίν.

2. Ἀριστοτ. *Ρητορικὴ* III, 5, 1407 β 6: *ὡς Πρωταγόρας τὰ γένη τῶν ὀνομάτων διήρει, ἄρρενα καὶ θήλεα καὶ σκευή.*

με τη σημασία του θηλυκού γένους την οποία εκφράζει ο γραμματικός τύπος-τους: πιο «σωστό» θα ήταν να είχαν τη μορφή του αρσενικού¹. Στον Πρωταγόρα ανήκει επίσης, όπως αναφέρθηκε ήδη, η προσπάθεια ταξινόμησης προτάσεων, ανάλογα με τον συγκεκριμένο σκοπό του εκφωνήματος, σε παράκληση, προσταγή, ερώτηση και απόκριση, που είναι η πρώτη νύξη για διαφορές, έστω και σημασιολογικές, όσον αφορά τη γραμματική κατηγορία της ρηματικής έγκλισης. Γενικά, ο Πρωταγόρας είναι μάλλον ο πρώτος από τους αρχαίους Έλληνες στοχαστές που διατύπωσε κρίσεις σχετικά με τη γραμματική οργάνωση της [Ελληνικής] γλώσσας.

Βαθύτατος σκεπτικισμός ως προς τις δυνατότητες της απόκτησης γνώσης από τον άνθρωπο χαρακτηρίζει τη διδασκαλία του ρήτορα σοφιστή Γοργία του Λεοντίνου (490/483 - 380/376 π. Χ.), που καταλήγει τελικά στον αγνωστικισμό (ὅτι δὲ κἂν ἦι τι, τοῦτο ἄγνωστόν τε καὶ ἀνεπινόητόν ἐστιν ἀνθρώπῳ) και στο μηδενισμό (οὐδὲν ἔστιν)². Τίποτα δεν υπάρχει, λέει ο Γοργίας, αλλά ακόμα κι αν υπήρχε, ο άνθρωπος δεν θα μπορούσε να μάθει τίποτα γι' αυτό εξαιτίας της διαφορετικής φύσης του «είναι» και του «νοεῖν». Το γεγονός ότι ο κόσμος του νοητού δεν έχει την ίδια υπόσταση με τον κόσμο των πραγμάτων, των όντων, καθιστά αυτόν τον τελευταίο μη νοητόν: τὰ φρονούμενα...οὐκ ἔστιν ὄντα, ενώ, από την άλλη πλευρά, τὸ ὄν οὐ φρονεῖται. Αλλά ακόμα κι αν μπορούσε ο άνθρωπος ν' αποκτήσει κάποια γνώση για την πραγματικότητα, η γνώση αυτή δεν μπορεί να μεταδοθεί μέσω της γλώσσας. Διότι πώς είναι δυνατόν οι λέξεις να εκφράζουν την εμπειρία που προέρχεται από τη μαρτυρία της δράσης; Ο φθόγγος δεν μας παρέχει πληροφορίες για κάτι που έχει διαφορετική υφή, όπως είναι π.χ. τα χρώματα. Συνεπώς πώς μπορεί να συλλάβει κανείς την ουσία των πραγμάτων, ακούγοντας τις λέξεις, αλλά χωρίς να βλέπει τα ίδια αυτά τα πράγματα; Η δράση δεν συλλαμβάνει ήχους, μα ούτε και η α-

1. Ἀριστοτ. *Περὶ σοφιστικῶν ἐλέγχων* 14, 173 β 17: [σολοικισμός] ἐστὶ δὲ τοῦτο καὶ ποιεῖν καὶ μὴ ποιοῦντα φαίνεσθαι καὶ ποιοῦντα μὴ δοκεῖν, καθάπερ ὁ Πρωταγόρας ἐλεγε, εἰ δὲ μῆνις καὶ ὁ πῆληξ ἄρρεν ἔστιν· ὁ μὲν γὰρ λέγων 'οὐλομένην' σολοικίζει μὲν κατ' ἐκεῖνον, οὐ φαίνεται δὲ τοῖς ἄλλοις, ὁ δὲ 'οὐλόμενον' φαίνεται μὲν, ἀλλ' οὐ σολοικίζει. Ὅπως φαίνεται, αυτές οι απόπειρες του Πρωταγόρα ήταν εκείνες που αποτέλεσαν στόχο της ειρωνείας του Αριστοφάνη στις *Νεφέλες*: μόνο που στο έργο του Αριστοφάνη ως «νεωτεριστής» εμφανίζεται ο Σωκράτης, ενώ δεν γνωρίζουμε να είχε κάνει ποτέ προτάσεις αυτού του είδους. Έτσι, ο Σωκράτης πλάθει την (ανύπαρκτη) λέξη ἀλεκτρεύαινα, για να διαφοροποιείται και τυπικά κατά γένος από το ἀλεκτροῦν, που δήλωνε στα αρχαία ελληνικά τόσο τον κόκορα, όσο και την κότα: τήν τε θήλειαν καλεῖς (λέει στον Στρεψιάδη ο Σωκράτης) ἀλεκτρούνα κατὰ ταῦτό καὶ τὸν ἄρρενα (662-663). Βλ. επίσης 677-678, 690-691.

2. Η παρουσίαση της φιλοσοφικής διδασκαλίας του Γοργία είναι βασισμένη στη μαρτυρία του Σέξτου του Εμπειρικού (*Πρὸς μαθηματικούς* VII 65 κ.ε.) στο DK 82 B 3, όπου και οι παραπομπές.

κοή—χρώματα. Και, όπως η διαφορά μεταξύ του κόσμου των όντων και του νοητού κάνει ανέφικτη την απόκτηση γνώσης, έτσι και η μετάδοσή της μέσω της γλώσσας είναι αδύνατη εξαιτίας της διαφορετικής υφής της λέξης από τη μια πλευρά, και των φαινομένων της πραγματικότητας από την άλλη. Γι' αυτό, ακόμη κι αν υποθέσουμε ότι υπάρχει κάτι και ότι είναι εφικτή η γνώση, η γλώσσα δεν μπορεί να αποτελέσει την πηγή αυτής της γνώσης.

Ο Γοργίας, αντίθετα με τον Πρωταγόρα, δεν ασχολήθηκε ειδικά με γλωσσικά φαινόμενα. Ένας άλλος σοφιστής όμως, ο Πρόδικος από την Κέα (470/460 — μετά το 399 π.Χ.) φημιζόταν πολύ, μεταξύ άλλων, για την εκλεπτισμένη ανάλυση των σημασιών των συνώνυμων λέξεων (γνωστή ως «διαίρεση των ονομάτων»)¹, όπως π.χ. φόβος-δέος², άνδρειος-θαρραλέος-ϊτης³, βούλεσθαι-ἐπιθυμείν⁴, ἡδύ-τερπνόν-χαρτόν⁵, εὐδοκιμεῖν-ἐπαινείσθαι⁶, ἐρίζειν-ἀμφισβητεῖν⁷, ἀνδρεία-θρασύτης-τόλμη(τὸ) ἄφοβον⁸, κ.ά.

Η ενασχόληση αυτή του Πρόδικου είχε ως κίνητρο και ως «θεωρητική» βάση τη γενική αντίληψη των σοφιστών για τη γλώσσα, τη φύση της, τον προορισμό-της, για τον ρόλο που παίζει στην ανθρώπινη κοινωνία. Στις αναλύσεις-του ο Πρόδικος ξεκινάει από την κοινή για όλη την αρχαιότητα πεποίθηση, ότι η γλώσσα δεν είναι παρά το ὄργανο έκφρασης της σκέψης, ή, ακόμα και η πιστή «αντιγραφή» της σκέψης. Μάλιστα, όσο πιο πιστά την αποδίδει, τόσο πιο «σωστή» και αποτελεσματικότερη είναι ως προς τη δύναμη της πειθούς, ως προς την ικανότητα να επηρεάζει τις πράξεις του ανθρώπου, έτσι ώστε να πετυχαίνει τον στόχο-του εκείνος που μιλάει.

1. Πλάτ. *Πρωταγ.* 358 A. Πβλ. και *Λάχης* 197 D: *ὅς δὴ δοκεῖ τῶν σοφιστῶν κάλλιστα τὰ τοιαῦτα ὀνόματα διαιρεῖν* [πρόκειται για τις λέξεις *άνδρειος* και *ἄφοβος*]. Στον διάλογο *Πρωταγ.* 340 A-B, ο Σωκράτης απευθύνεται στον Πρόδικο ζητώντας να προσφέρει τη βοήθεια της τέχνης-του, *ἢ τό τε βούλεσθαι και ἐπιθυμείν διαίρεις ὡς οὐ ταῦτόν ὄν*. Επίσης *Μένων* 75 E: *τελευτήν καλεῖς τι; τοιόνδε λέγω οἶον πέρας και ἔσχατον πάντα ταῦτα ταῦτόν τι λέγω ἴσως δ' ἂν ἡμῖν Πρόδικος διαφέροίτο*. Και Ἄριστοτ. *Τοπικά* B. 6. 112 β 22: *...καθάπερ Πρόδικος διηγεῖτο τὰς ἡδονὰς εἰς χαρὰν και τέρψιν και εὐφροσύνην ταῦτα γὰρ πάντα τοῦ αὐτοῦ, τῆς ἡδονῆς, ὀνόματά ἐστιν*. (DK 84 A 19).

2. Πλάτ. *Πρωταγ.* 358 D-E.

3. ὅπ. παρ. 359 B-E.

4. ὅπ. παρ. 340 B.

5. ὅπ. παρ. 358 A.

6. ὅπ. παρ. 337 B.

7. στο ίδιο.

8. Πλάτ. *Λάχης* 197 A.

Όμως η επαρκής έκφραση των σκέψεων, η δεινότητα του λόγου δεν είναι και τόσο εύκολο πράγμα· σε πολλούς συμβαίνει αυτό για το οποίο παραπονιέται ο Λάχης: ἀγανακτῶ εἰ οὕτως ἄ ν ο ῶ μ ἢ ο ἶ ὅ ς τ' εἰ μὶ εἶ π ε ἶ ν. Νοεῖν μὲν γὰρ ἔμοιγε δοκῶ περὶ ἀνδρείας ὅ τι ἔστιν, οὐκ οἶδα δ' ὅ π η με ἄ ρ τι διέφυγεν, ὥστε μὴ ξυλλαβεῖν τῷ λόγῳ αὐτὴν καὶ εἶπεῖν ὅ τι ἔστιν¹. Ακριβώς γι' αυτό και χρειάζεται, σαν παιδείας μέγιστον μέρος, η ρητορική, — για να κάνει τον άνθρωπο περὶ ἐπῶν δεινόν, δηλαδή, ικανό να κατανοεῖ και να αναλύει τα ποιητικά έργα (ἅ τε ὀρθῶς πεποίηται καὶ ἅ μὴ), αλλά και στις καθημερινές συζητήσεις να μπορεί να προβάλλει πειστικά επιχειρήματα προς υποστήριξη των απόψεών-του². Όπως είναι φανερό, μεγάλη σημασία έχει για τους σοφιστές το να μπορεί κανείς να δίνει στις σκέψεις-του τη σωστή γλωσσική έκφραση. Και εδώ η επιτυχία συχνά εξαρτάται από ένα ῥῆμα ἄξιον λόγου βραχὺ καὶ συνεστραμμένον, που να φέρει σε αμηχανία τον αντίπαλο-συζητητή³.

Βέβαια, στην ορθότητα και στην αποτελεσματικότητα του λόγου παίζει σπουδαίο ρόλο, εκτός από τη σωστή επιλογή, επίσης και η σύνδεση (συντιθέται, ἢ σύνθεσις) των λέξεων μεταξύ τους, καθώς και η ιδιαίτερη θέση της καθεμιάς στην πρόταση. Αυτό επίσης δεν ξέφυγε της προσοχής των αρχαίων. Ενδεικτική από αυτή την άποψη είναι η ανάλυση [του νοήματος] του ποιήματος του Σιμωνίδη από τον Σωκράτη στον διάλογο Πρωταγόρας. Εδώ επισημαίνεται η δυνατότητα διττής ερμηνείας εξαιτίας της δομικής αμφισημίας, η οποία οφείλεται (και στην οποία συμβάλλει η σημασία του γενέσθαι) στη διφορούμενη συντακτική λειτουργία του επιρρήματος ἀλαθέως ('αληθώς'), δηλαδή: «[είναι] στ' αλήθεια δύσκολο» (...ἀλαθέως γενέσθαι χαλεπόν...) ἢ «[να είναι κανείς] στ' αλήθεια καλός» (ἀγαθόν...ἀλαθέως γενέσθαι...) ⁴. Βέβαια, το επιχείρημα υπέρ της πρώτης ερμηνείας — και με το οποίο ο Σωκράτης υποστηρίζει την ορθότητα της θέσης του επιρρήματος στον στίχο (στην πρόταση) — είναι καθαρά λογικό: αν δεχόμασταν, ότι το επίρρημα ἀλαθέως προσδιορίζει το ἀγαθόν, θα ήταν σα να λέγαμε, ότι ανάμεσα στους καλούς άλλοι είναι «στ' αλήθεια καλοί» και άλλοι «όχι στ' αλήθεια (καλοί)», — και μια τέτοια προϋπόθεση φυσικά δεν «στέκει» από λογική άποψη⁵.

Ανάλογη περίπτωση έχουμε και με το ἐκών⁶, το οποίο επίσης επιδέ-

1. ὄπ. παρ. 194 (A-)B. Η υπογράμμιση είναι δική-μου, - B. M.

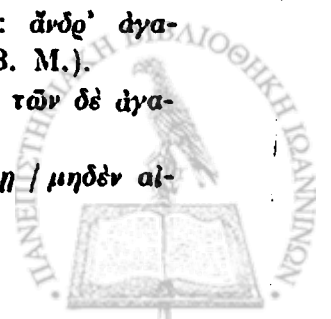
2. Πλάτ. Πρωταγ. 338 E - 339 A.

3. ὄπ. παρ. 342 E.

4. ὄπ. παρ. 339 B κεξ. Το επίμαχο χωρίο του ποιήματος έχει ως εξής: ἀνδρ' ἀγαθὸν μὲν ἄ λ α θ έ ω ς γενέσθαι / χαλεπόν ... (η απαίωση είναι δική-μου, -B. M.).

5. ὄπ. παρ. 343 D-E: ἄρα ὄντων τινῶν τῶν μὲν ὡς ἀληθῶς ἀγαθῶν, τῶν δέ ἀγαθῶν μὲν, οὐ μέντοι ἀληθῶς.

6. ὄπ. παρ. 345 D: πάντας δ' ἐπαίημι καὶ φιλέω / ἐ κ ὶ ν ὄστις ἔρδη / μηδὲν αἰσχρόν (η απαίωση είναι δική-μου, -B.M.).

χεται δυο διαφορετικές αναλύσεις. Σύμφωνα με τη μια, το *ἐκῶν* σχηματίζει ενότητα («σύνταγμα» ή [ρηματική] «φράση», όπως θα λέγαμε σήμερα) με τα προηγούμενα ρήματα: *ἐπαίνημι καὶ φιλέω ἐκῶν*, οπότε αναφέρεται στο υποκείμενο, στον ίδιο τον ποιητή¹. Υπάρχει όμως και άλλος τρόπος ανάλυσης: ...*ἐκῶν ὅστις ἔρδη μηδὲν αἰσχρόν*, όπου το *ἐκῶν* αναφέρεται στο αντικείμενο (*πάντας...ὅστις*) και που θα σήμαινε, ότι ο ποιητής επαινεί «όλους...εκείνους οι οποίοι δεν κάνουν θεληματικά κακό»². Αυτό όμως, με τη σειρά-του, προϋποθέτει, ότι υπάρχουν άνθρωποι που κάνουν κακό εκουσίως, ξέροντας πως είναι κακό,— προϋπόθεση η οποία δεν μπορεί, βέβαια να γίνει αποδεκτή από τον Σωκράτη.

Όπως βλέπουμε, είναι αντιληπτή τόσο η αμφισημία των εξεταζομένων συντακτικών κατασκευών, όσο και το γεγονός, ότι η ανάλυση των σχέσεων μεταξύ των λέξεων — συστατικών της πρότασης, καθώς και η ερμηνεία της σημασίας όλης της πρότασης, δεν μπορούν πάντα να πραγματοποιηθούν στο [επιφανειακό] επίπεδο της γραμμικής διαδοχής στοιχείων, με την οποία παρουσιάζεται η πρόταση³. Μ' άλλα λόγια, είναι αντιληπτό, ότι η επιφανειακή μορφή της πρότασης (και μάλιστα της γραπτής), ειδωμένη μόνο από την τυπική-γραμματική πλευρά, δεν περιέχει όλα τα απαραίτητα στοιχεία για τον μονοσήμαντο καθορισμό της σημασίας της. Γι' αυτό ο Σωκράτης επικαλείται στοιχεία-πληροφορίες που δεν εκφράζονται ρητά στην πρόταση, αλλά που υπονοούνται και αποτελούν τις «κρυφές» προϋποθέσεις (presupposition): έτσι, στην περίπτωση του *ἐκῶν*, τέτοια προϋπόθεση είναι το περίφημο οὐδείς *ἐκῶν* κακός, που ανήκει, βέβαια, στο φιλοσοφικό-λογικό «οπλοστάσιο» των επιχειρημάτων. Είναι αντιληπτό, ότι η διαφορετική κατάτμηση της πρότασης σε συντάγματα συνδέεται με διαφορετικές προϋποθέσεις, και αυτό καθορίζει την τελική επιλογή ανάμεσα στις δυο δυνατές (από δομική άποψη) αναλύσεις: προτιμάται εκείνος ο τρόπος της συντακτικής ανάλυσης και εκείνη η σημασιολογική ερμηνεία, της οποίας η προϋπόθεση είναι περισσότερο αποδεκτή, — από λογική-φιλοσοφική πάντα άποψη.

1. όπ. παρ. 345 E: *ὁ Σιμωνίδης...περὶ ἑαυτοῦ λέγει τοῦτο τὸ ἐκῶν*.

2. *ὅς ἂν μὴ κακὰ ποιῇ ἐκῶν* (στο ίδιο).

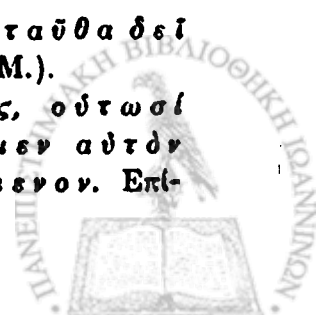
3. Ο F. Householder βλέπει εδώ το πρότυπο της έννοιας της υποκείμενης, ή «βαθείας» δομής, από την οποία παράγεται με τη βοήθεια της διαδικασίας της μετάθεσης, του *ὑπερβατοῦ*, η αμφίσημη (εδώ-συντακτική) επιφανειακή γλωσσική μορφή. Βλ. F.W. Householder. *The Syntax of Apollonius Dyscolus* (= *Studies in the History of Linguistics* 23). Amsterdam & Philadelphia: J. Benjamins, 1981 (όπως αναφέρεται στο Householder 1989: 138).

Μολονότι η ανάλυση των συντακτικών φαινομένων πραγματοποιείται σε μεγάλο βαθμό με λογικά, όπως είδαμε, κριτήρια, εντούτοις το γεγονός ότι επισημαίνονται και γίνονται αντικείμενο εξέτασης ορισμένα στοιχεία της συντακτικής οργάνωσης, πρέπει να θεωρηθεί από μόνο-του σημαντικό. Είναι αξιοπρόσεκτο επίσης, ότι αυτή η ανάλυση είναι συχνά προσανατολισμένη στην επικοινωνιακή κατάσταση (βλ. και παρ. σσ. 117 - 118). Έτσι, η πρόταση δεν αντιμετωπίζεται πάντα και μόνο από την τυπική (δομική-γραμματική) πλευρά, δηλαδή—σαν μια συντακτική κατασκευή, σαν ένα δομικό σχήμα, αλλά σαν εκφώνημα, που η ερμηνεία-του μπορεί να εξαρτάται από ορισμένους εξωγλωσσικούς παράγοντες, π.χ.— όπως είδαμε— από τις υπονοούμενες προϋποθέσεις. Χαρακτηριστική από αυτή την άποψη είναι και η υπόδειξη σχετικά με την ορθή ανάγνωση του στίχου με το *ἐκῶν*, η οποία (υπόδειξη) αφορά τη θέση της παύσης¹. Σήμερα γνωρίζουμε, ότι τα προσωδιακά στοιχεία (η επιτόνηση: οι παύσεις, ο τόνος, η ταχύτητα του λόγου κ.ά.) είναι στενότατα συνδεδεμένα με τη σημασία του εκφωνήματος. Έτσι και στον παραπάνω στίχο η μεταβολή της θέσης της παύσης «σημασιοδοτεί» τη διαφορετική προϋπόθεση και αντίστοιχα, αλλάζει και το νόημα των λεγομένων. Μια άλλη χαρακτηριστική ένδειξη του πραγματολογικού προσανατολισμού της συντακτικής ανάλυσης στον Πρωταγόρα αποτελεί η επισήμανση του ρόλου που παίζει η θέση (ή, μάλλον, η μετάθεση—*υπερβατόν*) του επιρρήματος *ἀλαθέως*, μαζί με το μόριο *μέν*. Ιδιαίτερα αξιοσημείωτο είναι, νομίζουμε, ότι πρόκειται για μια λέξη από την κατηγορία των «γραμματικών» λέξεων, που «δεν σημαίνουν» τίποτα, δηλαδή δεν είναι φορείς αναφορικής-λεξικής σημασίας· κι όμως γίνεται αντιληπτός ο ρόλος-της ως στοιχείου που αφορά την ευρύτερη οργάνωση του κειμένου². Το ίδιο, εξάλλου, ισχύει και για την προσωδία, και για τη σειρά των όρων στην πρόταση: όλα αυτά τα φαινόμενα ανήκουν στα τυπικά μέσα τα οποία συμβάλλουν στη συνοχή του κειμένου και έχουν απασχολήσει τελευταία πολλούς μελετητές που πραγματοποιούν έρευνες στον καινούριο επιστημονικό κλάδο (στο χώρο της γλωσσολογικής πραγματολογίας)—στη Γλωσσολογία του Κειμένου, ή Κειμενογλωσσολογία (Textlinguistics).

1. Πλάτ. Πρωταγ. 346 E: πάντας δὲ ἐπαίνημι καὶ φιλέω ἐκῶν (ἐν ταῦθα δεῖ ἐν τῷ ἐκῶν διαλαβεῖν λέγοντα) (απαίωση δική-μου.—B. M.).

2. ὅπ. παρ. 343 E: ὑπερβατόν δεῖ θείναι ἐν τῷ ᾄσματι τὸ ἀλαθέως, οὕτως ὡς ὑπειπόντα τὸ τοῦ Πιττακοῦ, ὡσπερ ἂν εἰ θεῖμεν αὐτὸν λέγοντα τὸν Πιττακὸν—καὶ Σιμωνίδην ἀποκρινόμενον. Ἐπίσης 344 A. (απαίωση δική-μου—B. M.)

Ας επιστρέψουμε τώρα στο πρόβλημα της σωστής επιλογής των λέξεων για να γίνει αυτή η επιλογή, για να μπορέσουμε δηλαδή να βρούμε τις λέξεις εκείνες, που να αποδίδουν με όσο γίνεται μεγαλύτερη ακρίβεια και με όσο γίνεται λιγότερες απώλειες τη σκέψη-μας, είναι απαραίτητο να γνωρίζουμε καλά, τι ακριβώς σημαίνει η κάθε λέξη. Και εδώ βρίσκει την εφαρμογή-της η τέχνη του Πρόδικου, η οποία ξεκινάει από την προσπάθεια της αντιδιαστολής (της διαιρέσεως) λέξεων με συγγενική σημασία. Κατά τη σοφιστική αντίληψη όσον αφορά τη σχέση γλώσσας-νόησης, σε περιπτώσεις όπου διαπιστώνεται η ύπαρξη στη γλώσσα δυο ή περισσότερων λέξεων που σημαίνουν — όπως τουλάχιστον νομίζουν οι πολλοί¹ — το ίδιο, ο ειδικός μελετητής οφείλει να αποκαλύψει τη διαφορά ως προς τις έννοιες που δηλώνει η κάθε λέξη.

Όστε, η βάση της «διαίρεσης των ονομάτων» του Πρόδικου ήταν λογική, και ο σκοπός—όχι καθαρά γλωσσικός, όπως, άλλωστε, η όλη, κάπως «ωφελιμιστική» ενασχόληση των σοφιστών με τη γλώσσα. Το ζητούμενο είναι ο ακριβέστερος προσδιορισμός των εννοιών, και δεν είναι τυχαίο, ότι το αντικείμενο της ανάλυσης του Πρόδικου αποτελούν κυρίως λέξεις που δηλώνουν έννοιες σχετικές με ηθική, καθώς το κύριο περιεχόμενο της σοφιστικής ρητορικής ήταν, ως γνωστό, *δίκαιά τε καὶ ἄδικα, ἀγαθὰ τε καὶ κακά, καλά τε καὶ αἰσχροῦ*². Και τα ίδια τα κριτήρια διάκρισης μεταξύ των σημασιών των συνώνυμων λέξεων είναι και πάλι λογικά. Έτσι, για παράδειγμα, η διαφορά μεταξύ των *εὐδοκιμεῖν* και *ἐπαινεῖσθαι* ερμηνεύεται από τον Πρόδικο ως διαφορά μεταξύ αληθινής (*ἀνευ ἀπάτης*) και ψευδούς, προσποιητής, αντίστοιχα, εκτίμησης³. Το ίδιο ισχύει και για την ερμηνεία της διαφοράς μεταξύ *τὸ ἀνδρεῖον* από τη μια, και *τὸ ἄφοβον*, θρασύτης και τόλμη από την άλλη: ανδρείος δεν είναι εκείνος ο οποίος δεν φοβάται από άγνοια ή επειδή δεν έχει αρκετό μυαλό για να προβλέψει τον κίνδυνο. Άφοβα είναι και τα μικρά παιδιά, αλλά η ανδρεία προϋποθέτει την προνοητική ικανότητα (*προμηθία*)⁴.

Οι διακρίσεις αυτές του Πρόδικου, καθώς φαίνεται, δεν έβρισκαν πάντα αντίκρισμα στη γλωσσική πραγματικότητα (όπως και οι προδιαγραφές του Πρωταγόρα σχετικά με την «ορθή» χρήση της προστακτικής ή του γένους). Μάλλον πρόκειται για «κανονιστικές διακρίσεις, για τη ρύθμιση της γλώσσας και τη βελτίωση της ακριβολογίας της»⁵. Έτσι, π.χ.

1. Πλάτ. *Λάχης* 197 B [Νικίας:] ταῦτ' οὖν ἂ σὺ καλεῖς ἀνδρεῖα καὶ οἱ πολλοί, ἐγὼ θρασέα καλῶ (απαίωση δική-μου, —B.M.)

2. Πλάτ. *Γοργίας* 452 E.

3. Πλάτ. *Πρωταγ.* 337 B.

4. Πλάτ. *Λάχης* 197 A-B.

5. Κ. Πετροπούλου, *Πλάτωνα «Πρωταγόρας»*. Εκδ. Πατάκη. Αθήνα 1981, σ. 389.

ο Πρόδικος κατακρίνει τη χρήση της λέξης δεινός με επιτακτική εκφραστική σημασία —για να δηλώσει την αναφορά σε κάτι που προκαλεί όχι φόβο, αλλά θαυμασμό: «ὡσπερ περὶ τοῦ δεινοῦ Πρόδικός με οὕτωςι νουθετεῖ ἕκαστοτε, λέει ο Σωκράτης, ὅταν ἐπαινῶν ἐγὼ ἢ δὲ ἢ ἄλλον τινὰ λέγω ὅτι Πρωταγόρας σοφὸς καὶ δεινὸς ἐστὶν ἀνὴρ, ἐρωτᾷ εἰ οὐκ αἰσχύνομαι τὰγαθὰ δεινὰ καλῶν»¹. Ας προσέξουμε και πάλι, ὅτι ὡς κριτήριο τῆς ὀρθότητῆς ἢ μὴ στῆ γλῶσσα προβάλλεται ὄχι ἡ χρήση, ἀλλὰ ἡ κοινὴ λογικὴ, σύμφωνα με τὴν ὀποία δὲν μπόρεῖ νὰ χαρακτηρίσει κανεῖς μῖα θετικὴ ιδιότητα χρησιμοποιοῦντας τὴ λέξη που ἔχει ἀρνητικὴ σημασία («φοβερός»). Ἐντωμεταξύ, ἡ χρήση αὐτὴ δὲν ἀποτελοῦσε προφανῶς τὴν ἀποκλειστικὴν ιδιομορφία τῆς ἰδιολέκτου τοῦ Σωκράτη, ὅσο μπόροῦμε νὰ κρίνουμε, μεταξύ ἄλλων, καὶ ἀπὸ τῆς σημασίας τῆς λέξης δεινός —«επάρκεια», «δεξιοτεχνία» (τοῦ λόγου) — στῆ γνωστὴ φράση τοῦ Πρωταγόρα². Ἴσως ἀκριβῶς γι' αὐτό ὁ Σωκράτης δὲν ἔδειχνε νὰ εἶχε ἰδιαίτερη ἐκτίμηση γιὰ τὴν ἀκριβολογικὴ τέχνη τοῦ Πρόδικου³ καὶ συχνὰ δὲν ἀποδεχόταν τῖς διακρίσεις που ἐκεῖνος πρότεινε, χωρὶς, ὅπως φαίνεται, νὰ υπολογίζει τὴν πραγματικὴ χρήση⁴.

Οἱ μελετητές συνδέουν αὐτές τῖς σημασιολογικὲς διακρίσεις τοῦ Πρόδικου με τὴ σωκρατικὴ, διαλεκτικὴ, «αφοῦ πολλὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Σωκράτη βασίζονται στὴν ἰκανότητά του νὰ ἀναλύει τὴ σημασία τῶν λέξεων»⁵. Ἐἶναι ἀλήθεια ὅτι, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τοὺς πλατωνικοὺς διαλόγους, ὁ Σωκράτης χρησιμοποιοεῖ καὶ ὁ ἴδιος τὴ μέθοδο τοῦ Πρόδικου, προσφεύγοντας, πράγματι, στὴν ἀνάλυση τῆς σημασίας τῶν λέξεων, ὅπως π.χ. ἀνδρεῖος, ταχύτης (Λάχης 191 Α, 192Α), δέος-φόβος (Πρωταγόρας 358 Β), ἀνδρεῖος-θαρραλέος (Πρωταγ. 359 C), κ.ά. Ας θυμηθοῦμε, γιὰ παράδειγμα, καὶ τὴν ἀνάλυση τοῦ ποιήματος τοῦ Σιμωνίδη στὸν Πρωταγόρα, στὴν ὀποία ἤδη ἀναφερθήκαμε πιο πάνω. Γιὰ νὰ ἀποδείξει ὁ Σωκράτης, ὅτι το

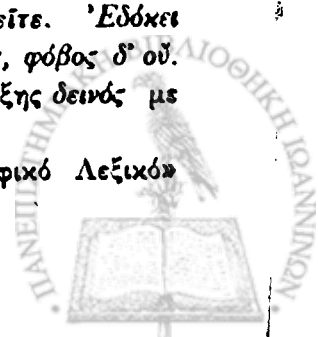
1. Πλάτ. Πρωταγ. 341 Α-Β.

2. ὅπ. παρ. 338 Ε. Πβλ. τὴν παρόμοια χρήση στὴ σύγχρονη γλῶσσα: «Πηγὲς στὴν τελευταία συναυλία τῆς Ελένης Καραντρου; — Ναι, μου ἄρσεε πάρα πολύ. Ἐἶναι φοβερό!».

3. Πβλ. Πλάτ. Κρατύλ. 384 b.

4. Πλάτ. Πρωταγ. 358 Α: Τὴν δὲ Πρόδικου τοῦδε διαίρεσιν τῶν ὀνομάτων παραιτοῦμαι· εἶτε γὰρ ἠδὺ εἶτε τερπνὸν λέγεις εἶτε χαρτόν, εἶτε ὀπόθεν καὶ ὀπως χαίρεις τὰ τοιαῦτα ὀνομάζων, ὦ βέλτιστε Πρόδικε... Καὶ παρακάτω, 358 D-E: ... καλεῖτέ τι δέος καὶ φόβον; ...Προσδοκίαν τινὰ λέγω κακοῦ τοῦτο, εἶτε φόβον εἶτε δέος καλεῖτε. Ἐδόκει Πρωταγόρα μὲν καὶ Ἴππία δέος τε καὶ φόβος εἶναι τοῦτο, Πρόδικω δὲ δέος, φόβος δ' οὔ. Πβλ. ἐπίσης καὶ τὰ ὀσα ἀναφέρθηκαν πιο πάνω σχετικά με τὴν χρήση τῆς λέξης δεινός με τὴν ἔννοια «ἀνθρώπος ἐπιδέξιος, καλὸς γνώστης».

5. Ν. Σκουτερόπουλος, Πρόδικος (Λήμμα στὸ «Παγκόσμιο Βιογραφικὸ Λεξικὸ» τ. 8, σ. 371 β).

ποίημα είναι γραμμένο «καλώς και ορθώς», δηλαδή ότι δεν αντιφάσκει ο Σιμωνίδης (οὐκ ἐναντία λέγει ὁ Σιμωνίδης αὐτὸς αὐτῶ)¹, υποστηρίζει ότι υπάρχει σημασιολογική διαφορά μεταξύ των γενέσθαι και εἶναι / ἔμμεναι, και επικαλείται μάλιστα και την ἔγκριση του Πρόδικου: ἔστι δὲ οὐ ταῦτόν <...> ὡς φησι Πρόδικος ὄδε, τὸ εἶναι καὶ τὸ γενέσθαι². Εντωμεταξύ, αν αληθεύει ότι οι λέξεις αυτές κατά τους σωκρατικούς χρόνους πρέπει να ἦταν «σχεδόν ταυτόσημες, ενώ προς το τέλος της αρχαιότητας δεν υπήρχε διαφορά μεταξύ τους στην καθημερινή χρήση»³—τότε εδώ πρόκειται μάλλον για την ειδική χρήση των ρημάτων εἶμι και γίγνομαι ως φιλοσοφικών ὀρων. (πβλ. επίσης Πλάτ. Θεαίτητος 152D-E).

Γενικά, εκείνο που διαφοροποιεί τις σημασιολογικές διερευνήσεις του Πρόδικου και του Σωκράτη, είναι ο διαφορετικός στόχος που επιδιώκει ο καθένας, όταν επικαλείται τη γλώσσα. Εδώ πρέπει να αναγνωρίσουμε, ότι η στάση του Πρόδικου είναι «γλωσσολογικότερη», εφόσον προσπαθεί να διακρίνει, ἔστω και με λογικά κριτήρια, τις σημασίες των λέξεων. Ενώ η προσέγγιση της γλώσσας από τον Σωκράτη είναι φιλοσοφική: ξεκινάει από την ἐννοια και, αφού διαπιστώνει, ότι οι λέξεις π.χ. φόβος και δέος δηλώνουν το ίδιο—την προσδοκία κάποιου κακού, αρνείται ἢ τουλάχιστον δεν φροντίζει και τόσο να τις διαχωρίσει (ως λέξεις). Θεωρεί μάλιστα, ότι η πολυμορφία, ειδικότερα η συνωνυμία, αποτελεί ελάττωμα για τη γλώσσα, εφόσον συσκοτίζει την ουσία των πραγμάτων και μας εμποδίζει να δούμε καθαρά την αληθινή-τους υπόσταση⁴. Ίσως η στάση αυτή του Σωκράτη απέναντι στο φαινόμενο της συνωνυμίας πρέπει να εξηγηθεί σε συνάρτηση με την φιλοσοφία-του, συγκεκριμένα—σαν αντανάκλαση της βασικής διαλεκτικής αρχής—εἰς μίαν τε ιδέαν συνορῶ-

1. Πλάτ. Πρωταγ. 340 C (-D).

2. ὅπ. παρ. 340 C.

3. Platon. *Sočinenija v trech tomach*. Tom 1. Μόσχα 1968, σ. 551 (σχόλιο 49 στον Πρωταγόρα). Βλ. και Πλάτωνος Πρωταγόρας. «Πάπυρος». Εν Αθήναις 1941, σ. 105 (σημ. 6). Γ.Ν. Παπανικολάου (Λεξικόν τῶν ρημάτων τῆς ἀττικῆς πεζογραφίας, τ. 1. Ἀθήναι 1962) στο λήμμα εἶμι αναφέρει ως συνώνυμο το γίγνομαι' σελ. 287: «τὸ εἶναι εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ γίγνεσθαι, ἀλλ' ἡ διαφορά αὕτη εἶναι μᾶλλον ἀσαφῆς εἰς τοὺς λοιποὺς χρόνους». Επίσης J. H. Schmidt. *Synonymik der Griechischen Sprache*, Leipzig, 1878 Bd. 2. σσ. 530-532.

4. Πλάτ. Πρωταγ. 355 B: Ὡς δὲ ταῦτα γελοῖά ἐστι [δηλ. το ότι ο άνθρωπος πράττει κακά εκουσίως, ξέροντας ότι είναι κακά], κατάδηλον ἔσται, ἐὰν μὴ πολλοῖς ὀνόμασι χρώμεθα ἅμα... κλπ. Τελικά ἴσως και ο Πρόδικος θεωρητικά να μην είχε αντίθετη γνώμη πάνω σ' αυτό. Πράγματι, αν—ὅπως υποστήριζε ο Πρόδικος—δεν υπάρχουν απόλυτα συνώνυμα, αλλά διαφορετικές λέξεις ἔχουν διαφορετικές σημασίες (δηλ. δηλώνουν διαφορετικές ἔνοιες και ονομάζουν διαφορετικά πράγματα), αυτό σημαίνει, ότι το κάθε «πράγμα» (ἔννοια) πρέπει να ἔχει μόνο ἓνα «ὄνομα», αλλιῶς πρόκειται για διαφορετικό πράγμα (ἔννοια, σημασία). Αυτά μας θυμίζουν τον ισχυρισμό του Αντισθένη του Αθηναίου (455-

ντα ἄγειν τὰ πολλαχῆ διεσπαρμένα¹. Και τότε, έχουμε εδώ ακόμα ένα παράδειγμα του πώς η γενικότερη φιλοσοφική-θεωρητική τοποθέτηση του μελετητή μπορεί να καθορίζει τη στάση-του απέναντι στη γλώσσα και την εκτίμηση που θα δώσει για τα συγκεκριμένα γλωσσικά φαινόμενα².

Έτσι, εκείνο που αξίζει να προσέξουμε σχετικά με τις αναλύσεις του Πρόδικου, είναι ότι εδώ δεν πρόκειται, όπως συνέβαινε πριν, για τη σχέση μεταξύ «ονόματος» και «πράγματος», δηλαδή μεταξύ της λέξης και της εξωγλωσσικής πραγματικότητας, αλλά μελετάται, όπως παρατηρήσαμε και πιο πάνω, η σχέση μεταξύ γλωσσικών μονάδων — μεταξύ λέξεων, ή, ακριβέστερα, μεταξύ των σημασιών-τους.

Ένα άλλο αξιοπρόσεκτο σημείο είναι ότι, για να τεκμηριώσει ο Πρόδικος τις (λογικές βασικά, όπως είπαμε) σημασιολογικές διακρίσεις-του, χρησιμοποιεί στοιχεία ετυμολογικής ανάλυσης, και μάλιστα όχι με την έννοια της στωικής «ετυμολογίας», δηλ. με σκοπό την ανεύρεση του «ετύμου», αλλά με τη σημερινή περίπου έννοια. Έτσι, π.χ. η διαφορά μεταξύ των εὐφραίνεσθαι και ἠδεσθαι εξηγείται βάσει της προσέγγισης του πρώτου με το ομόρριζο φρόνησις, και του δεύτερου με το επίθετο ἡδύς· αυτό οδηγεί στην ερμηνεία του ρήματος εὐφραίνεσθαι ως δη-
360), ότι το κάθε πράγμα μπορεί να έχει μόνο έναν ορισμό («λόγο») ή, μάλλον, όχι ορισμό, αλλά σε κάθε απλό πράγμα αντιστοιχεί μια λέξη. Ισχυρισμός που προφανώς αποτελεί πολεμική με τον ακραίο σχετικισμό του Πρωταγόρα, ο οποίος υποστήριζε, ότι για το κάθε τι είναι δυνατόν να διατυπώσει κανείς ταυτόχρονα δυο αντίθετους «λόγους» (βλ. παραπάνω).

1. Πλάτ. Φαῖδρ. 265 D.

2. Πάντως, όσον αφορά το συγκεκριμένο πρόβλημα (δηλαδή την ασυμμετρία που χαρακτηρίζει, σε μια φυσική γλώσσα, τη σχέση μορφής-σημασίας και της οποίας τόσο η συνωνυμία, όσο και η ομοηχία αποτελούν ειδικές περιπτώσεις, — πρέπει να παρατηρήσουμε, ότι ο Σωκράτης είχε «κομοιδείατες» ανάμεσα στους μεταγενέστερους — κυρίως ορθολογιστικά προσανατολισμένους — μελετητές της γλώσσας. Ας θυμηθούμε, για παράδειγμα, τους σχεδιαστές μιας τεχνητής «καθολικής» γλώσσας, που ένας από αυτούς ήταν, ως γνωστό, και ο Γκ. Λάιμπνιτς — μεγάλος Γερμανός στοχαστής του 17ου αι., μαθηματικός και φιλόσοφος, ένας από τους εκπροσώπους του κλασικού ρασιοναλισμού του 17ου αι. Το όραμά-τους ήταν μια ιδανική, «τέλεια» γλώσσα, που την έβλεπαν σαν ένα σύστημα καθολικού και άμεσου συμβολισμού της σκέψης, όπου σε κάθε έννοια θα αντιστοιχούσε ένα (και μόνο ένα) ειδικό σύμβολο (όπως π.χ. στα μαθηματικά). Αυτό θα καθιστούσε τη σχέση μορφής-σημασίας αμφίμονοσήμαντη, «συμμετρική», 1:1. Έτσι το σύστημα απαλλάσσεται από κάθε είδους ασάφειες και αμφισημίες που είναι τόσο χαρακτηριστικές για τις φυσικές γλώσσες και που οφείλονται, σε μεγάλο βαθμό, στον «ασύμμετρο δυϊσμό του γλωσσικού σημείου» (S. Karcevskij. Du dualisme asymétrique du signe linguistique. *TCLP* 1, 1929). Αλλά και πιο πρόσφατα, και από διαφορετική αφετηρία, ακούστηκαν φωνές κατά της γλωσσικής αυτής ασυμμετρίας, αλλά αυτή τη φορά κατά της ομωνυμίας (ομοηχίας), η οποία χαρακτηρίστηκε ως «κλειτουργικό ελάττωμα» για ένα επικοινωνιακό σύστημα: βλ. A. Martinet. *Θέματα λειτουργικής σύνταξης*. Αθήνα, «Νεφέλη», 1985, σ. 116.

λωτικού πνευματικής, διαμέσου της διάνοιας, ικανοποίησης, την οποία παρέχουν η μάθηση και η μύηση σε «μυστήρια» της σκέψης (φροῖν, φρόνησις). Το δε ἤδεσθαι αναφέρεται, κατά τον Πρόδικο, στο αίσθημα στοιχειώδους σωματικής ευχαρίστησης¹.

Και μια τελευταία παρατήρηση σχετικά με τις παραπάνω λεξιλογικές-σημασιολογικές αναλύσεις, αφορμή για την οποία μας προσφέρει εκείνο το χωρίο στον πλατωνικό *Πρωταγόρα*, όπου ο Σωκράτης εκθέτει τις απόψεις του Πρόδικου όσον αφορά τη «σωστή» χρήση της λέξης δεινός. Παρ' όλο που οι απόψεις αυτές στηρίζονται πάνω σε λογική βάση («δεινός» είναι «κακό», άρα λάθος κάνει εκείνος που ονομάζει τα καλά «δεινά»), βλέπουμε στη συνέχεια τον Πρόδικο να επικαλείται την πραγματική γλωσσική χρήση (οὐδείς γοῦν λέγει ἐκάστοτε...), προβάλλοντας ως κριτήριο τη συνδυαστικότητα, τη συνεμφάνιση, δηλαδή - το γλωσσικό περιβάλλον (την «παρέα») της εξεταζόμενης λέξης. Δεν λέμε ποτέ, παρατηρεί ο Πρόδικος, δεινός πλοῦτος, δεινή εἰρήνη, δεινή ὑγιεία, μιλάμε όμως για δεινή νόσο, δεινό πόλεμο, δεινή πενία ως κακά όντα². Βέβαια, το επαναλαμβάνουμε, δεν υπάρχει αμφιβολία, ότι η βάση της επιχειρηματολογίας του Πρόδικου και η αφετηρία του όλου συλλογισμού είναι λογική-εννοιολογική. Κι όμως, παρ' όλα αυτά, νομίζουμε ότι θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν οι παραπάνω παρατηρήσεις ως μια στοιχειώδης επισήμανση των σημασιολογικών σχέσεων μεταξύ των λέξεων σε συνταγματικό επίπεδο.

Ας επιστρέψουμε όμως, για μια ακόμη φορά, στη γενικότερη τοποθέτηση των σοφιστών σε ζητήματα γλώσσας.

Όπως είπαμε πιο πάνω, αυτή η τοποθέτηση καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από την αρχή της νόμου ορθότητας των ονομάτων, σε αντίθεση μ' εκείνη την αντίληψη η οποία υποστηρίζει τη φυσική σχέση μεταξύ της γλώσσας και των πραγμάτων που «ονομάζει». Εντούτοις υπάρχει ένα σημείο, στο οποίο οι σοφιστές αντιλαμβάνονται τη γλώσσα ως μια φυσική διαδικασία, και όχι σαν αποτέλεσμα συνειδητής δραστηριότητας του ανθρώπου με στόχο την επίτευξη κάποιου σκοπού. Έχουμε υπόψη το πρόβλημα της οντογένεσης της γλώσσας, το οποίο θίγεται έμμεσα,

1. Πλάτ. *Πρωταγ.* 337 C: εὐφραίνεσθαι μὲν γὰρ ἔστιν μανθάνοντά τι καὶ φρονήσας μεταλαμβάνοντα αὐτῇ τῇ διανοίᾳ, ἤδεσθαι δὲ ἐσθλιοντά τι ἢ ἄλλο ἢδὲ πάσχοντα αὐτῷ τῷ σώματι. Με παρόμοιο τρόπο ο Σωκράτης (*Πλάτ. Λάχης* 198 B) συνδέει τις σημασίες των λέξεων δεινός και δέος: ἡγούμεθα δ' ἡμεῖς δεινὰ μὲν εἶναι ἅ καὶ δέος παρέχει. Πβλ. όμως τον «φιλοσοφικότερο» προσδιορισμό της σημασίας της λέξης δέος (και μαζί και της λέξης φόβος) ως προσδοκίαν τινὰ κακοῦ (*Πρωταγ.* 358 D). Βλ. και *Πρωταγ.* 332 B(-C).

2. όπ. παρ. 341 B.

μεταξύ άλλων θεμάτων, στο έργο του ανώνυμου σοφιστή του τέλους του 5ου αι. π.Χ. *Δισσοὶ λόγοι*.

Πρόκειται για έργο φιλοσοφικό, που πραγματεύεται τα βασικά για την εποχή και επίμαχα προβλήματα γνωσιολογικού-οντολογικού και, κυρίως, ηθικού χαρακτήρα. Η γλώσσα ενδιαφέρει τον συγγραφέα μόνο στο βαθμό που μέσω αυτής ο άνθρωπος εκφράζει τις αντιλήψεις-του *περὶ ἀγαθῶ καὶ κακῶ, περὶ καλοῦ καὶ αἰσχροῦ, περὶ δικαίου καὶ ἀδίκου, περὶ ἀλαθέως καὶ ψεύδεως, κ.ά.* Και επειδή οι αντιλήψεις αυτές συμβαίνει να είναι διχασμένες, *δισσοὶ λόγοι* λέγονται σχετικά με όλα τα παραπάνω. Οι μεν υποστηρίζουν, ότι δεν υφίσταται καμία διαφορά, *οὕτω γάρ ἐντι ταῦτά πάντα*¹, ενώ οι δε—*ὅτι ἄλλο μὲν ἐστὶ τὸ ἀγαθόν, ἄλλο δὲ τὸ κακόν* (ή το καλὸ και το αισχρό, το δίκαιο και το άδικο, κλπ.), *διαφέρουν ὡσπερ καὶ τῶνυμα, οὕτω καὶ τὸ πρῶγμα*². Όπως είναι φανερό, ο τελευταίος «λόγος» ανήκει στους υποστηρικτές της «φυσικής» σχέσης μεταξύ ονόματος-πράγματος (ίσως ο συγγραφέας να έχει υπόψη τους πυθαγόρειους)³.

Αναφερόμενος στο πρόβλημα *περὶ τῆς σοφίας καὶ τῆς ἀρετῆς αἱ διδασκτόν*, δηλαδή στο αν η σοφία και η αρετή μπορούν ή όχι να διδασχτούν ή αν είναι «φύσει» (κεφ. 6), ο ανώνυμος συγγραφέας του έργου, για να τεκμηριώσει τις απόψεις-του και να αντικρούσει τα επιχειρήματα των αντιπάλων, επικαλεῖται το παράδειγμα της γλώσσας και προσφεύγει στη σύγκριση με τη διαδικασία της εκμάθησης της (μητρικής) γλώσσας από το παιδί. Έτσι, διευκρινίζεται, ότι, αν και η γνώση της γλώσσας δεν είναι έμφυτη, όμως, από την άλλη πλευρά, για να τη μάθει κανείς, δεν χρειάζεται ειδική εκπαίδευση. Η γνώση της γλώσσας αποκτάται μ' έναν τρόπο φυσικό, όπου καθοριστικοί παράγοντες είναι η εμπειρία και το άμεσο περιβάλλον: *τῶνύματα μανθάνομεν...ὁ μὲν παρὰ πατρός, ὁ δὲ παρὰ μητρός*⁴. Και προς απόδειξη λέει τα ακόλουθα: *αἱ δὲ τῶι μὴ πιστόν ἐστὶ τὰ ὀνόματα μανθάνειν ἀμέ, ἀλλ' ἐπισταμένως ἅμα γίνεσθαι, γνώτω ἐκ τῶνδε· αἱ τις εὐθὺς γενόμενον παιδίον ἐς Πέρσας ἀποπέμψαι καὶ τηνεῖ τράφοι, κωφὸν Ἑλλάδος φωνᾶς, περσίζοι κα· αἱ τις τηνόθεν τῆιδε κομίξει, ἔλληνίζοι κα. οὕτω μανθάνομεν τὰ ὀνόματα, καὶ τῶς διδασκάλως οὐκ ἴσαμες*⁵.

Ένα άλλο σημείο που αξίζει να προσέξουμε σχετικά με τους *Δισσοὺς λόγους* είναι οι παρατηρήσεις του ανώνυμου συγγραφέα-του που αφορούν

1. DK 90 *Δισσοὶ λόγοι* 5 (3).

2. ὅπ. παρ. I (11), 2(I), 3(10) και αλλού.

3. S. Lurje. *Istorija antičnog obščestvennoj mysli*. Μόσχα-Λένινγκραντ 1929, σ. 271, επίσης I.M. Tronskij, *Iz istorii antičnogo Jazykoznanija. Sovetskoje jazykoznanije*, τ. 2, Λένινγκραντ 1936, σ. 28.

4. *Δισσοὶ λόγοι*, 6(II).

5. ὅπ. παρ. 6(12).

το φθoγγικό επίπεδο της γλώσσας ή, ακριβέστερα, τη σχέση-του με το σημασιολογικό.

Είναι γνωστό, ότι η μορφική πλευρά της γλώσσας δεν απασχόλησε ιδιαίτερα τους αρχαίους Έλληνες, γιατί το κύριο ενδιαφέρον-τους επικεντρωνόταν σε προβλήματα σημασίας και λειτουργίας ως άμεσα συνδεδεμένα με την έκφραση σκέψης. Οι πρώτοι που ασχολήθηκαν ειδικά με το φωνολογικό επίπεδο και που περιέλαβαν ειδικό κεφάλαιο *περί φωνής* ως ξεχωριστό τμήμα της περιγραφής της γλώσσας, ήταν οι Στωϊκοί¹. Όμως δεν θα ήταν σωστό να νομίζουμε, ότι η φθoγγική πλευρά βρισκόταν τελείως εκτός του οπτικού πεδίου των αρχαιότερων μελετητών της γλώσσας. Όπως είδαμε, οι πρώτες ετυμολογίες στηρίζονταν στην προσέγγιση λέξεων βάσει της φθoγγικής ομοιότητας· στις βασικές κατηγορίες φωνητικών μεταβολών—«παθήσεων»—φθόγγων, που ήταν γνωστές στους αρχαίους ήδη τον 5ο αι. π.Χ. (κρίνοντας από όσα βρίσκουμε στον *Κρατύλο* του Πλάτωνα προς στήριξη των προτεινόμενων ετυμολογιών), διαφαίνεται αχνά το πρότυπο του περίφημου τετραπλού σχήματος: προσθήκη /ένθεση—αφαίρεση / απώλεια—μετάθεση—υποκατάσταση / μεταβολή². Επίσης, οι παρατηρήσεις που είχαν γίνει σχετικά με τις ιδιωματικές διαφορές εντός του «ομόγλωσσου» Ελληνικού χώρου, αφορούσαν σχεδόν αποκλειστικά την εξωτερική εμφάνιση—τη διαφορετική φθoγγική σύσταση των λέξεων. Και το ίδιο το αρχαίο Ελληνικό αλφάβητο, που ως βάση-του είχε τη φωνηματική αρχή, απαιτούσε, όπως είπαμε, ένα ορισέμο επίπεδο [φωνολογικής] ανάλυσης της φωνούμενης αλυσίδας σε ελάχιστα στοιχεία. Τέλος, είναι γνωστή και η χρήση του φαινομένου της *παρήχησης*, ειδικά των παρωνύμων³, για στυλιστικούς σκοπούς, σε διάφορα λογοπαίγνια («ηχοπαίγνια»), π.χ. *ταχύπορος-ταχύμορος, άπώλεσεν-ώλεσε* (Αισχ.) *μαχέσαιτω-χέσαιτω* (Αριστοφ.) κ.ά⁴.

Από τους κορυφαίους Έλληνες στοχαστές εκείνης της πρώιμης περιόδου ο Δημόκριτος έδειξε ενδιαφέρον για τη φθoγγική πλευρά της γλώσσας με τα συγγράμματά-του πάνω σε «μουσικά» θέματα, όπου ασχολήθηκε με προβλήματα *ρυθμών και άρμονίας*, με την ορθοέπεια, την ευφωνία και την *καλλοσύνη έπέων* (βλ. παραπάνω).

1. D. M. Schenkeveld. Developments in the study of ancient linguistics (Studies in the history of ancient linguistics IV). *Mnemosyne*, v. 43, f. 3-4 (1990), 299.

2. Πλάτ. *Κρατύλ.* 399 Α: ...πολλάκις έπεμβάλλομεν γράμματα, τὰ δ' έξαιροϋμεν. 426 C: ...άπό τής τοϋ ήτα μεταβολής και τής τοϋ νϋ ένθέσεως... (αφαίρεση δική-μου, —B.M.).

3. Βλ. Β. Μόττσιου, *Λεξιλογικά δοκίμια*. Αθήνα 1983, σσ. 116-117.

4. A. Katsuris. Word-play in Tragedy and Comedy. *Ελληνικά* 28 (1975), 409-411.

Γενικά όμως, όλα αυτά τα προβλήματα, τα σχετικά με το φωνολογικό επίπεδο, όπως η ταξινόμηση των φθόγγων, η φωνητική περιγραφή τους κλπ. ανήκαν στην αρμοδιότητα των μουσικολόγων, των ειδικών σε θέματα ρυθμών και μέτρων¹. Σημαντική ήταν εδώ η συμβολή των πυθαγόρειων, οι οποίοι μελετούσαν τη φθογγική πλευρά της γλώσσας σε συνάρτηση με τη θεωρία της μουσικής, και ο πρώτος συγγραφέας που θίγει αυτά τα θέματα (τα φωνητικά) είναι ο πυθαγόρειος φιλόσοφος και μουσικολόγος Δάμων (500-430 π.Χ.)². Τον 5ον αι. π.Χ. «η φωνητική, η μετρική, η ρυθμική και η μουσική απαρτίζουν έναν ενιαίο επιστημονικό-εκπαιδευτικό κύκλο γνώσεων», που, μαζί με την τέχνη της ανάγνωσης και της γραφής (δηλαδή, με την «γραμματική» τέχνη,—ας θυμηθούμε τα λόγια του αλλαντοπώλη στους *Ἰππεῖς* του Αριστοφάνη: οὐδὲ μουσικὴν ἐπίσταμαι πλήν γραμμάτων)³, αποτελούσε ένα από τα βασικά συστατικά στοιχεία της εγκυκλίου παιδείας εκείνης της εποχής⁴. Για τη σχέση μεταξύ της μουσικής και της φωνητικής, σ' αυτά τα πρώτα βήματά-της, μαρτυρούν αρκετά εύγλωττα και οι όροι που ήταν σε χρήση για την περιγραφή των φαινομένων του φθογγικού επιπέδου, όπως *ἁρμονία*, *ὀξύτης*, *βαρύτης* [ή *ὀξεῖα* / *βαρεῖα* (συλλαβή)], οι οποίοι αποτελούν μεταφορά από το χώρο της θεωρίας της μουσικής⁵.

Βέβαια, εδώ έπαιξε σημαντικό ρόλο και ο χαρακτήρας του τόνου στην αρχαία Ελληνική εκείνης της εποχής, ο οποίος ήταν, όπως γνωρίζουμε, μουσικός. Η έξαρση της «τονισμένης» συλλαβής μέσα στη λέξη οφειλόταν στην ανύψωση του τόνου (όχι στην ένταση) της φωνής. Η μ' αυτό τον τρόπο εναλλαγή των τονισμένων και των άτονων συλλαβών της λέξης, δηλαδή ο συνδυασμός του υψηλού τόνου (ὀξύτης) με τον χαμηλό (βαρύτης) δημιουργούσαν τον τονισμό, την προσωδία της λέξης στην αρχαία Ελληνική γλώσσα⁶. Όπως φαίνεται, ειδικός όρος για

1. Πλατ. *Κρατύλ.* 424 Β C, 'Αριστοτ. *Ποιητ.* 20,4. Δηλαδή, και αργότερα, την εποχή του Αριστοτέλη, η φωνητική θεωρείται ένα από τα «μουσικά» (ρυθμομετρικά) θέματα.

2. DK 37, 7: εδώ γίνεται λόγος για ταῖς ὑπ' αὐτοῦ παραδεδομέναις ἁρμονίαις τῶν φερομένων φθόγγων.

3. 'Αριστοφ. *Ἰππεῖς* 188.

4. I.M. Tronskij. *Drevnegrečeskoje udarenije*. Μόσχα—Λένινγκραντ, 1962, σ. 9.

5. Πβλ. Πλάτ. *Φαῖδρ.* 268 D: *ὀξεῖα* / *βαρεῖα* χορδή, δηλαδή ο υψηλός ή ο χαμηλός τόνος, ανάλογα με την ένταση της χορδής. Όπως βλέπουμε, και ο σημερινός όρος («τόνος», που ανάγεται στον Διονύσιο τον Θράκα) έχει ως βάση τη μεταφορά.

6. Πλάτ. *Θεαίτ.* 163 BC: ...τὴν ὀξύτητα καὶ βαρύτητα ἀκούειν τε ἅμα καὶ εἰδέναι. Πλάτ. *Κρατύλ.* 399 AB (ο Σωκράτης εξηγεί πώς «έγινε» το όνομα *Δίφιλος* από το *Διτ φίλος*): ...καὶ ἀντὶ ὀξεῖας τῆς μέσης συλλαβῆς βαρεῖαν ἐφθεγξάμεθα. [Δηλαδή, προφέρουμε τη μεσαία συλλαβή -φι- που είχε τον υψηλό τόνο (ὀξεῖα) στη λέξη φίλος, με χαμηλό τόνο (βαρεῖαν), ή, με άλλα λόγια, ως άτονη] ἄλλων δὲ τοῦναντίον...τὰ δὲ ὀξέως βα-

τη δήλωση αυτού του προσωδιακού φαινομένου, του τόνου, δεν υπήρχε βέβαια, στους Δισσούς λόγους βλέπουμε να χρησιμοποιείται ο όρος *ἄρμονία* (βλ. παρακάτω), όμως δεν είναι σίγουρο κατά πόσο η χρήση αυτή ήταν καθιερωμένη. Έτσι, στον Κρατύλο π.χ. επίσης συναντάμε τον όρο *ἄρμονία* μ' αυτή τη σημασία, αλλά και τον όρο *ὀξύτης* στον πληθυντικό αριθμό¹, που ήταν όμως, και οι δύο, σε χρήση για τη δήλωση των ειδικών περιπτώσεων: «οξύτητα» σημαίνει την ανύψωση του τόνου, και το *ἄρμονία* μπορούσε, όπως φαίνεται, να αναφέρεται σε περιπτώσεις συνδυασμού, εντός μιας συλλαβής, της ανύψωσης με το επακόλουθο χαμηλώμα (δηλ. αυτό που ονομάστηκε αργότερα «περισπωμένη»).

Εκτός από τον Δάμωνα, με θέματα φωνητικής ασχολήθηκε και ο ρήτορας Αρχίνος —ο εισηγητής του ιωνικού αλφαβήτου (403 π.Χ.) και ο συγγραφέας του σχετικού «ψηφίσματος», στο οποίο (όπως μας πληροφορεί ο αρχαίος σχολιαστής του Αριστοτέλη) πραγματεύεται, μεταξύ άλλων, μερικά θέματα που αφορούν τη φυσιολογία της ομιλίας (άρθρωτική φωνητική). Συγκεκριμένα, ο Αρχίνος επισημαίνει, ό,τι τα σύμφωνα διαφέρουν κατά τον τόπο άρθρωσης, που μπορεί να είναι ή τα χείλη, όπως στην περίπτωση του «π», ή τα δόντια (και η γλώσσα), όπως το «δ» (δηλ. [d]), ή το πίσω μέρος του στόματος, π.χ. το «κ»². Αργότερα ο Αριστοτέλης θα επιχειρήσει την ταξινόμηση των φθόγγων της αρχαίας Ελληνικής με βάση αυτά (και μερικά άλλα, που θα προσθέσει ο ίδιος) τα κριτήρια, που ήταν γνωστά, όπως βλέπουμε, ήδη στους μελετητές του 5ου αι. π.Χ. (αν και ο Πλάτωνας δεν κάνει χρήση αυτών των κριτηρίων).

Δεν είναι αμελητέα και η προσφορά των σοφιστών στη μελέτη της φθογγικής πλευράς της γλώσσας. Σύμφωνα με την πληροφορία του Πλά-

ρύτερα φθεγγόμεθα. Και παρακάτω: βαρυτέρας τῆς τελευτῆς γενομένης. —Δηλ. «με το να γίνει η λήγουσα χαμηλότονη» = άτονη, όπως π.χ. ἄνθρωπος (όπου -πος με χαμηλό τόνο. Να μην ξεχνάμε, ότι τα γραφικά τονικά σημάδια είναι μεταγενέστερος «νεωτερισμός» της Αλεξανδρινής εποχής, αλλά ακόμα και τότε η «σημασία» του *gravis* ήταν αρχικά «έλλειψη τόνου», οπότε μπορούσε να χαρακτηρίζει οποιαδήποτε συλλαβή, όχι απαραίτητα τη λήγουσα) από το ἀναθρῶν ἃ ὄπωπε.

1. Πλάτ. Κρατύλ. 416 B-D (προτείνεται η παραγωγή του καλὸν από το απαρέμφατο καλοῦν, ότι δηλαδή) ...ἄρμονία μόνον καὶ μήκει τοῦ οὐ παρῆκται. 399 A: ...πολλάκις ἐπεμβάλλομεν γράμματα, τὰ δ' ἐξαιροῦμεν...καὶ τὰς ὀξύτητας μεταβάλλομεν (απαίωση δική-μου, -B. M.). Προφανής είναι η διάκριση μεταξύ της «οξείας» και της «περισπωμένης», όμως δεν είναι τελείως σαφές αν ο όρος *ἄρμονία* στο παραπάνω χωρίο αναφέρεται στην «περισπωμένη» ή στο φαινόμενο του τόνου γενικά, οπότε το *ἄρμονία* σημαίνει «με την αλλαγή του είδους του τονισμού». Το ίδιο ισχύει και για τη χρήση του όρου *ὀξύτης*: δυσκολευόμαστε να πούμε με σιγουριά αν σημαίνει εδώ 'μεταβολή [αλλαγή/μεταφορά] του τόνου γενικά' ή 'μεταβολή της οξείας' σε άλλο είδος τόνου.

2. *Antičnyje teorij jazyka i stil'a*. M.—A. 1936, σ. 35 (μετάφραση κειμένων: Ἀλεξάνδρου σχόλια στο Αριστοτέλους *Μετὰ τὰ φυσικά* 14, 6-831 H).

των, ο Ιππίας έκανε «ακριβέστατες» διακρίσεις περί τε γραμμάτων δυνάμεως και συλλαβών και άρμονιών και ρυθμών¹. Και το πρώτο έργο —για να επιστρέψουμε στους Δισσοús λόγους — όπου για πρώτη φορά στην ιστορία της αρχαίας ελληνικής «γλωσσολογικής» σκέψης γίνεται ρητή αναφορά στο χαρακτηριστικό του τόνου, είναι γραμμένο από ανώνυμο σοφιστή στο μεταίχμιο του 5ου-4ου αι. (περίπου το 400) π.Χ. Διαπιστώνεται ότι μια, ακόμη και η πιο ασήμαντη αλλαγή στην εξωτερική εμφάνιση της λέξης μπορεί να επιφέρει τη μετατροπή της σε μια άλλη, εντελώς διαφορετική λέξη. Αυτό συμβαίνει π.χ. με την προσθήκη ή με την αφαίρεση φθόγγων (εδώ ο συγγραφέας προσφεύγει στη σύγκριση με αριθμούς)² ή με τη μετάθεσή τους (γράμματα διαλλάξαντα, όπως π.χ. κάρτος και κρατός, ή όνος και νόος)³.

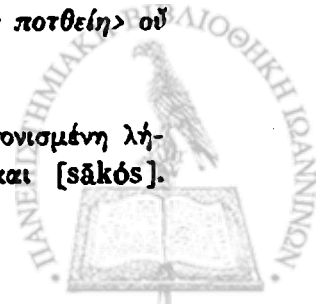
Βέβαια, οι «παθήσεις» φθόγγων για τις οποίες μιλάει εδώ ο ανώνυμος συγγραφέας (αφαίρεση, μετάθεση, προσθήκη κλπ.) πρέπει να ήταν γνωστές από πολύ παλαιότερα. Όπως αναφέρθηκε ήδη (βλ. παραπάνω, σ. 135), οι μετασχηματισμοί αυτοί λαμβάνονταν πάντα υπόψη κατά την ετυμολογική ανάλυση ως μια από τις πιθανές αιτίες της απώλειας της ετυμολογικής διαφάνειας της λέξης, —και μ' αυτό ο αρχαίος ετυμολόγος εννοούσε τη συσκότιση της εσωτερικής αιτιολόγησης και της πρωταρχικής «ορθότητάς»-της, δηλαδή την διατάραξη στις σχέσεις φθόγγου-σημασίας. Συνεπώς, οι αρχαίοι Έλληνες του 5ου αι. π.Χ. είχαν τη συνείδηση αυτής της σχέσης: είχαν επισημανθεί μάλιστα και ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά-της (εκτός από τον «φυσικό» ή «συμβατικό» χαρακτήρα), όπως η ασυμμετρία και η μεταβλητότητα (Δημόκριτος). Όμως ο ανώνυμος σοφιστής-συγγραφέας των Δισσών λόγων, θίγοντας το πρόβλημα της σχέσης μεταξύ του φθόγγου και του σημασιολογικού επιπέδου της γλώσσας, δεν περιορίζεται σε φθόγγους με τις γνωστές «παθήσεις»-τους, αλλά αναφέρεται και σε άλλα φωνολογικά φαινόμενα. Συγκεκριμένα, επισημαίνει τον λειτουργικό ρόλο των προσωδιακών χαρακτηριστικών, όπως ο τόνος (άρμονία) και το μάκρος/βραχύτητα των φωνηέντων *εγώ δέ...άλλοιούσθαι δοκῶ τὰ πράγματα... άρμονίας διαλλαγείσας ὡσπερ Ἐλαῦκος' και ἔλαυνός' και Ἐάνθος' και ἔανθός' και Ἐοῦθος' και ἔουθός' ταῦτα μὲν τὴν άρμονίαν ἀλλάξαντα διήνεικαν, τὰ δὲ μακρῶς και βραχυτέρως ῥηθέντα, Ἐύρος' και ἔτυρός', Ἐάσκος' και ἔσакός' (αραιωση δική-μου, —B.M.)⁴. Και καταλήγει:*

1. Πλάτ. Ἰππίας 285 D.

2. Δισσοί λόγοι 5(14): αἱ τις ἀπό τῶν δέκα ἐν ἀφέλοι <ἢ τοῖς δέκα ἐν ποτθείῃ> οὐ κ' ἔτι δέκα οὐδὲ ἐν εἴῃ, και τάλλα καττωτό.

3. όπ. παρ. 5 (12).

4. Τα δεύτερα μέλη των αντιθέσεων χαρακτηρίζονται (εκτός από την τονισμένη λήγουσα) από το μάκρος του φωνηέντος της πρώτης συλλαβής, δηλ. [tūros] και [sākós].

ἐπεὶ ὦν οὐκ ἀφαιρεθέντος οὐδενὸς τοσοῦτον διαφέρει, τί δὴ, αἷ τις τι ποτι-
τίθητι ἢ ἀφαιρεῖ; (ακολουθεῖ ἡ σύγκριση με τοὺς ἀριθμούς)¹.

Αυτὴ εἶναι, ὅπως εἶπαμε, ἡ πρώτη ρητὴ ἀναφορὰ σε φαινόμενα
του τονισμοῦ τῆς λέξης καὶ του χρόνου των φωνηέντων. Ἰδιαίτερα ἀξιοση-
μείωτη εἶναι ἡ ἐπισήμανση τῆς διαφοροποιητικῆς λειτουργ-
γίας αὐτῶν των προσωδιακῶν χαρακτηριστικῶν, ἡ ὁποία, ὡστόσο, υπο-
συνείδητα θὰ ἦταν μᾶλλον ἀντιληπτὴ ἀπὸ τοὺς ομιλητὲς· ἐξάλλου ἔχουμε
καὶ το προηγούμενο τῆς συνειδητῆς (για στυλιστικούς σκοποὺς) χρήσης
των λεγόμενων «τονικῶν παρωνύμων» (βίος - βιός) ἀπὸ τον Ἡράκλειτο².

Καὶ μια τελευταία παρατήρηση σχετικά με τὴ μελέτη του φωνολογι-
κοῦ ἐπιπέδου στην ἀρχαία Ελλάδα του 5ου αι. π.Χ. Ὅπως εἶναι γνωστὸ,
ἡ πρώτη ταξινόμηση των φθόγγων (τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς), που τὴ συ-
ναντάμε στον Πλάτωνα³, διακρίνει τρεῖς κατηγορίες φθόγγων: τὰ φωνήε-
ντα, τὰ τε ἄφωνα καὶ ἄφθογγα καὶ τὰ μέσα⁴. Ὅμως ἡ ταξινόμηση αὐτή,
ὅπως καὶ ἡ διάκριση μεταξύ των τονισμένων καὶ των ἀτονων συλλαβῶν
(βλ. παραπάνω) καὶ γενικὰ τὰ ὅσα ἀφοροῦν τὴ συλλαβή, —φαίνεται ὅτι
δεν ἀποτελοῦν πρωτότυπη συμβολὴ του Πλάτωνα: ὅπως παραδέχεται καὶ
ὁ ἴδιος, ἀπλῶς ἐκθέτει τις ἀπίψεις καὶ ἀνακεφαλαιώνει τὰ συμπεράσματα
στα ὁποῖα εἶχαν καταλήξει οἱ προγενέστεροι «φωνητικοί» (ἢ, μᾶλλον,
«ρυθμικοί»): οὕτως γὰρ που λέγουσιν οἱ δεινοὶ περὶ τούτων⁵. Ἔτσι, τὰ
ὅσα γράφει σχετικά ὁ Πλάτωνας (ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τὴ θεωρία τῆς συμβο-
λικῆς ἀξίας των φθόγγων) πρέπει μᾶλλον νὰ θεωρηθῶν ὡς μαρτυρία για
το ἐπίπεδο τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης (στον τομέα τῆς φωνητικῆς) τῆς
προ-πλατωνικῆς ἀκόμα περιόδου. Ὁ I. Τρόνσκι υποστηρίζει μάλιστα, ὅτι
«ἤδη τὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ ἦταν εμφανῆς ἡ διαφορὰ μεταξύ ὀρισμένων κα-
τηγοριῶν συμφώνων ὅσον ἀφορὰ τον ρόλο-τους στη συλλαβή»⁶ καὶ ἔτσι οἱ
ἀπαρχές τῆς «φωνητικῆς σκέψης» στην Ελλάδα ἀνάγονται, κατ' αὐτόν,
στην κρητο-μυκηναϊκὴ ἀρχαιότητα⁷.

1. Δισσοὶ λόγοι 5 (11-13).

2. ἀπ. 39 (Ε. Ρούσσου. Ἡράκλειτος. Ἀθήνα, Παπαδήμας, 1987).

3. Πλάτ. Θεαίτητ. 203 Β, Φίληβος 18 Β-Σ, Κρατύλος 424 Σ.

4. Αὐτὴ ἡ κατηγορία χαρακτηρίζεται ὡς τὰ αὐ φωνήεντα μὲν οὐ, οὐ μέντοι γε ἄφθογ-
γα (Κρατύλ. 424 Σ) ἢ, με ἄλλα λόγια, ὡς φωνὴν μὲν οὐ, φθόγγου μετέχοντά τινος (Φί-
ληβος 18 Σ).

5. Πλάτ. Κρατύλ. 424 Σ. Ἐπίσης 425 Β: μᾶλλον δὲ οὐχ ἡμεῖς...συνέθεσαν μὲν γὰρ
οὕτως ἤπερ σύγκεται οἱ παλαιοί.

6. I. M. Tronskij, *Drevnegrečeskoje udarenije*, σσ. 119-120.

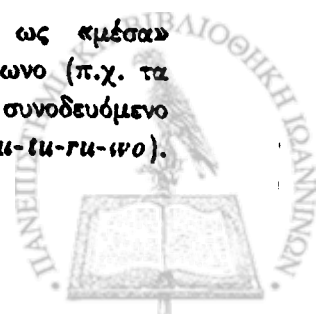
7. Σ' αὐτὸ το συμπέρασμα ὁ Τρόνσκι καταλήγει με βᾶση τὰ δεδομένα τῆς κρητο-
μυκηναϊκῆς γραφῆς Β, ὅπου στις περιπτώσεις τῆς συμπλοκῆς συμφώνων παραλείπονται
l, m, n, r, s — τὰ σύμφωνα που ἀπαντούσαν σε συμπλέγματα μόνο ὅταν ἀποτελοῦσαν τὸ
καταληκτικὸ στοιχεῖο τῆς συλλαβῆς ἢ ὅλης τῆς λέξης, ὅπως π.χ. στο χαλκός (χαλ-κος).

Κλείνοντας αυτή την επισκόπηση των γλωσσολογικών προβληματισμών και της γενικής εικόνας που παρουσιάζει η κατάσταση της μελέτης της γλώσσας στην αρχαία Ελλάδα του 5ου αι. π.Χ. (ονομάσαμε συμβατικά «προ-πλατωνική» αυτή την περίοδο), μπορούμε να πούμε, ότι αρκετά από τα προβλήματα που αφορούν τη γλώσσα είχαν απασχολήσει τους λόγιους εκείνης της εποχής. Όπως προσπαθήσαμε να δείξουμε, προς το τέλος του 5ου αι., όταν δηλαδή η Πλάτωνας αρχίζει τη δημιουργική-του δραστηριότητα, στο «ενεργητικό» της αρχαίας επιστήμης συγκαταλέγονταν ήδη αρκετές ενδιαφέρουσες επιστημάνσεις σε διάφορους τομείς: παρατηρήσεις σχετικά με το φθογγικό επίπεδο της αρχαίας Ελληνικής γλώσσας (Δημόκριτος, Ιππίας κ.ά.), κρίσεις για την γραμματική-της οργάνωση (Πρωταγόρας), αξιόλογα δείγματα έρευνας στον λεξιλογικό-σημασιολογικό τομέα (Πρόδικος). Επίσης αρχίζουν και κάνουν την πρώτη εμφάνισή-τους μερικοί ειδικοί τεχνικοί όροι, που θα συμπληρωθούν αργότερα από πολλούς άλλους για να απαρτίσουν την ειδική «μεταγλώσσα», το σύστημα της ορολογίας —το απαραίτητο εργαλείο κάθε επιστήμης.

Στη διάρκεια του 5ου π.Χ. αιώνα διαγράφονται, έστω πολύ αμυδρά, οι βασικές κατευθύνσεις της γλωσσικής μελέτης στην αρχαία Ελλάδα και διαμορφώνονται, σε γενικές γραμμές, τα κύρια χαρακτηριστικά γνωρίσματα της αρχαίας γραμματικής θεωρίας, με τον έντονο λογικό-φιλοσοφικό προσανατολισμό-της, με έμφαση σε σημασιολογικά-λειτουργικά προβλήματα και με έκδηλη την «ατομιστική» προσέγγιση της γλώσσας, όπου ο κεντρικός άξονας και η αφετηρία της ανάλυσης είναι η λέξη (τὸ ὄνομα) ως ελάχιστη σημαίνουσα γλωσσική μονάδα.

=ka-ko. Δηλαδή, πρόκειται για τα σύμφωνα εκείνα που χαρακτηρίστηκαν ως «μέσα» (ή αργότερα «σημίφωνα»). Ενώ το κλειστό σύμφωνο πριν από ένα άλλο σύμφωνο (π.χ. τα k, t στη λέξη ἀλεκτρονίων) διατηρείται, ή μάλλον σημειώνεται στη γραφή, συνοδευόμενο από το φωνήεν της επόμενης συλλαβής (-ku-, -tu-, οπότε έχουμε a-re-ku-tu-ru-wo). I. M. Tronskij, έ. ά., σ. 120.

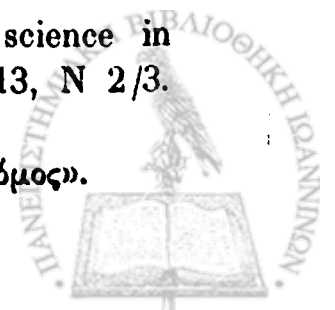

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ALLEN W.S. 1949: Ancient ideas of the origin and development of language. *Transactions of the Philological Society* (1498). London.
- BLANK D. 1982: *Ancient Philosophy and Grammar, the Syntax of Apollonius Dyscolus* (=American Philological Association, American Classical Studies 10). Chico, California.
- BORISENKO V.V. 1985: Filologičeskij metod antičnoj filosofii s pozicij sovremennoj lingvistiki (oppozicija λόγος-φωνή). *Antičnaja kultura i sovremennaja nauka* [Αρχαίος πολιτισμός και σύγχρονη επιστήμη]. Μόσχα, «Nauka».
- DEMOKRITEA — βλ. LURJE
- DI BENEDETTO V. 1990: At the origins of Greek Grammar. *Glotta* 68, Hf. 1-2.
- DK=DIELS H.—KRANZ W. 1974: *Die Fragmente der Vorsokratiker*. Bd. I-III. 6 Aufl. Berlin: Weidmann.
- FORBES P.B.R. 1933: Greek pioneers in philology and grammar. *The Classical Review*, v. 47, N 3.
- GUTHRIE W.K.C. 1969: *A History of Greek Philosophy*. v. 2, p. 1: *The World of the Sophists*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HOUSEHOLDER F.W. 1989: History of linguistics in the classical period. *Historiographia Linguistica* v. 16, N 1/2. Amsterdam-Philadelphia: J. Benjamins.
- HYMES D. (ed.) *Studies in the History of Linguistics: Traditions and Paradigms*. Bloomington.
- IMMERWAHR H.R. *Form and Thought in Herodotus* (=American Philological Association, American Classical Studies 23). *Istorija lingvističeskich učenij: Drevnij mir* [Ιστορία των γλωσσολογικών θεωριών: αρχαίος κόσμος] Μόσχα: «Nauka» 1980.
- JOSEPH J.E. 1990: The abandonment of *nómos* in Greek linguistic thought. *Historiographia Linguistica* v. 17, N 1/2. Amsterdam-Philadelphia: J. Benjamins.
- KARAKULAKOV V. 1966: Problema jazyka u Geraklita. *Jazyk i stil' antičnych pisatelej* [Γλώσσα και ύφος των αρχαίων συγγραφέων]. Λένινγκραντ.

- KATSOYRPHS A. 1989: *Ρητορική υπόκριση*. Ιωάννινα.
- LÉTOUBLON F. 1988: βιβλιοκρισία του GAMBARARA D. *Alle fonti della filosofia del linguaggio*. Roma 1984. *Historiographia Linguistica*. v. 15 N 3. Amsterdam—Philadelphia: J. Benjamins.
- LOSEV A.F. 1968: Kritičeskije zamečanija k dialogu «Kratil». *Platon. Sočinenija v 3ch tomach* [Πλάτων. Ἄπαντα σε τρεις τόμους]. T.I. Μόσχα.
- LUCE J.V. 1969: An argument of Democritus about language. *The Classical Review (New Ser.)*, v. 19, N 1.
- 1969: Plato on truth and falsity in names. *The Classical Quarterly (New Ser.)*, v. 19 N 2.
- LURJE S.J. 1929: *Istorija antičnoj obščestvennoj mysli*. Λένινγκραντ.
- 1970: *Democritea. Collegit, emendavit interpretatus est Salomo Loria*. Leninopoli MCMLXX.
- MARCOVICH M. 1967: *Heraclitus. Greek text with a short commentary by M. Marcovich*. Merida. Venezuela. The Los Andos University Press.
- MOUNIN G. 1970: *Histoire de la Linguistique*. Paris.
- PERELMUTER I. 1980: Grečeskije mysliteli 5 veka do n.e. *Istorija lingvističeskich učenij: Drevnij mir*. Μόσχα: «Nauka».
- PFEIFFER R. 1968: *History of Classical Scholarship*. Oxford.
- PHILIPPSON R. 1929: Platons Kratylus und Demokrit. *Philologische Wochenschrift* Bd. 49, N 30.
- PINBORG J. 1970: Classical antiquity: Greece. Στο T.A. SEBEOK (ed.) 1975: *Current Trends in Linguistics*, v. 13 (*The Historiography of Linguistics*). The Hague-Paris.
- ROBINS R.H. 1986: *Σύντομη ιστορία της γλωσσολογίας*. Αθήνα: «Νεφέλη».
- 1951: *Ancient and mediaeval grammatical theory in Europe, with particular reference to modern linguistic doctrine*. London.
- ROOCHNIK D. 1990: Homeric Speech Acts: Word and Deed in the Epics. *The Classical Journal*, v. 85, N. 4.
- ΡΟΥΣΣΟΣ Ε. 1987: *Ηρόκλητος*. Αθήνα: Παπαδήμας.
- SCHENKEVELD D.M. 1990: Developments in the study of ancient linguistics (Studies in the history of ancient linguistics IV). *Mnemosyne* v. 43, N 3 -4.
- TAYLOR D.J. 1986: Rethinking the history of language science in classical antiquity. *Historiographia Linguistica* v. 13, N 2/3. Amsterdam — Philadelphia: J. Benjamins.
- TΖΑΒΑΡΑΣ Γ. 1980: *Το ποίημα του Παρμενίδη*. Αθήνα: «Δόμος».

- TRONSKIJ I.M. 1936: Problemy jazyka v antičnoj nauke. *Antičnyje teorii jazyka i stil'a* [Αρχαίες θεωρίες της γλώσσας και του ύφους]. Μόσχα-Λένινγκραντ.
- 1936: Iz istorii antičnogo jazykoznanija. *Sovetskoje jazykoznanije* [Σοβιετική Γλωσσολογία], τ. 2. Λένινγκραντ.
- 1962: *Drevnegrečeskoje udarenije* [Ο τόνος στην αρχαία Ελληνική γλώσσα]. Μόσχα—Λένινγκραντ.
- 1973: *Voprosy jazykoного razvitiija v antičnom obščestve* [Προβλήματα γλωσσικής εξέλιξης στην αρχαία κοινωνία]. Λένινγκραντ: «Nauka».
- ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ Α.-Φ. Πολυσημία: σημασία και ιστορία. Μελέτες για την ελληνική γλώσσα 10 (Πρακτικά της 10ης ετήσιας συνάντησης του τομέα Γλωσσολογίας της ΦΣ του ΑΠΘ. 9-11 Μαΐου 1989. Παράρτημα) Θεσσαλονίκη: Α-φοί Κυριακίδη.
- WARBURTON I.P. 1969: Plato's linguistic theory. *Language sciences* N 6.
- ZGUSTA L. 1968: Βιβλιοκρισία του W. BELARDI. *Filosofia, grammatica e retorica nel pensiero antico*. Roma 1985. *Historiographia Linguistica*, vol. 15, N 3. Amsterdam — Philadelphia: John Benjamins.

